

ІВАН ГЕРАСИМЕНКО

**ПАРТИЗАНСЬКА
ІСКРА**

І. ГЕРАСИМЕНКО

ПАРТИЗАНСЬКА ІСКРА

(СПОГАДИ УЧАСНИКА)

Друге видання

КИЇВ 1967

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 1 липня 1958 року за особливі заслуги, мужність і героїзм, виявлені в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни, присвоєно звання Героя Радянського Союзу по смертно керівникам підпільної комсомольської організації „Партизанська іскра“, що діяла в Первомайському районі Миколаївської області Української РСР:

1. Гречаному Парфентію Карповичу
2. Дяченко Дарії Григорівні.
3. Моргуненку Володимирі Степановичу.

Кримка на Миколаївщині — типове степове село Чорноморського півдня. Воно привільно розкинулось на дні мальовничої долини, яку перетинають багато розлогих ярів. Навколо села ланцюжком витягнулись неглибокі озера, улюблене місце тутешніх рибалок.

Ліниво, понад самим селом, тече річка Кодима. Її води на десятки кілометрів пробивають собі дорогу через неозорі зарості очерету, серед яких часто зустрічаються глибокі плеса. На правому березі Кодими шумить густий ліс, заповідник фаванів і диких кіз.

Широкі рівні вулиці Кримки, по обидва боки яких білють акуратні хати, утопають в зелені вишневих і яблуневих садів, запашних акацій і струнких тополь. В центрі села, майже на самому березі Кодими, височить будинок сільського клубу. До війни звідти кожного вечора линули гучні пісні і завзяті перебори сільських гармоністів, так наче й не було напруженого трудового дня. Тут жителі села слухали лекції, дивилися кінофільми, з захопленням плескали в долоні дітям, коли ті, червоніючи і запинаючись, вперше в житті декламували вірші або співали піонерські пісні.

Тоді ніхто навіть не міг подумати, що незабаром на фасаді клубу страшною фашистською рукою буде зірвано вивіску «Сільський клуб», а натомість прибита дошка з зловісним написом «Жандармерія».

Ще тільки п'ять годин ранку, а я вже на ногах. Адже сьогодні ще один екзамен, а потім веселі канікули на все літо. Та й ранок видався такий чудовий, що проспати його просто гріх. Схопився з ліжка і побіг до річки, щоб подивитися на чарівний схід сонця. Незабаром сюди прийшов і Парфен, мій сусід і товариш з дитячих років. Всівшись поруч, він відкинув назад неслухняне світле волосся і, дивлячись просто мені у вічі, несподівано спитав:

— Скажи відверто, про що ти, Іване, зараз думаєш?

— Як про що? — здивувався я. — Звісно, про екзамени. А ти про зорі?

— А хоча б і так. Скажу тобі по правді, що коли б не встиг до цього часу полюбити море, то обов'язково став би астрономом. Можливо й море захоплює мене тому, що там безмежні простори, як безмежна людська мрія. А щодо зірок, то коли-небудь люди добиратимуться до них так само просто і швидко, як ми з тобою до Первомайська.

— Отак, як ми? Босоніж, з черевиками через плече, щоб не намуляти мозолів? — пожартував я.

Парфен глянув на мене і сердито відповів:

— Ти даремно смієшся. Звісно, полетять на ракетах. Розрахунки таких ракет зробив ще Ціолковський. Затримка за ракетним паливом.

Ми замовкли, нашу увагу привернула зграйка диких качок, що, покружлявши над Кодимою, тихо сіла на воду серед очерету.

— Складемо екзамени, — мріяв далі Парфен, — а потім всією п'ятіркою влаштуємо прощальний вечір. Після цього поїдемо до Одеси і насамперед скупаємось у морі, на щастя... а тоді уже в училище і доповімо: «Товаришу начальник, у ваше розпорядження прибули п'ять комсомольців, п'ять загартованих і готових до будь-яких випробувань майбутніх моряків. З дитинства ми починали купатися в квітні і закінчували, коли лобом не вдавалося пробити лід. Кожного ранку, протягом всієї зими, обтиралися снігом і ніколи не хворіли. І після цього хіба ви можете відмовити нам стати капітанами і штурманами далекого плавання?..

Раптом він підвівся, запально вигукнув: «Що буде, те й буде», — і, набравши повні легені повітря, пірнув у воду. Я зробив те ж саме, і ми попливли, хто далі.

А через голину, з книжками під рукою, хвилюючись, підходили до школи. Тут стояла передекзаменаційна метушня. Наша п'ятірка складала екзамени першою, у нас уже стало традицією — після кожного екзамену поспішати на шкільне футбольне поле, сьогодні тут нас уже чекали друзі: білобрисий, широкоплечий веселун Миша Кравець, Шура Кучер, якого за невтомне захоплення технікою жартома прозвали Кулібіним, смаглявий, майже двометрового зросту, Митя Попик.

Побачивши нас, Миша Кравець вигукнув: «Струнко!», і, звертаючись до Парфена, доповів:

— Товаришу капітан, екіпаж готовий до виконання завдання. Всі члени екіпажу склали екзамен на відмінно.

Страх був великий, але у страху очі великі... Екіпаж з ходу приступає до підготовки наступного екзамену...

— Екіпаж, вільно! — намагаючись бути серйозним, відповів Парфен.

За жартами і реготом ніхто не помітив, як підійшов директор школи Володимир Степанович Моргуненко. Він був у своїй незмінній гімнастюрці, темно-синьому галіфе, начищених до блиску чоботях. Його маленькі допитливі сірі очі і відкрите симпатичне обличчя свідчили про велике людяне серце.

Знаючи нашу «морську хворобу», він, як заправський моряк, привітався з нами і, примруживши лукаво очі, спитав:

— Ну, як у знаменитих мореплавців справи з підготовкою до екзаменів? Адже тепер моряку не стільки міцні м'язи потрібні, скільки міцні знання.

Всі навперебій почали запевняти директора, що до екзаменів готові як ніколи, що це справа нашої честі і нашого майбутнього, що...

— Ач які хвальки, — усміхнувшись, перебив Володимир Степанович, але по його обличчю ми бачили, що він вірить кожному нашому слову.

Моргуненко належав до тих людей, які вміють підбирати ключі до людських сердець. За роки роботи в школі не було випадку, щоб Володимир Степанович залишив безкарно якийсь проступок учня, але ніколи не робив цього формально. Саме він навчив багатьох з нас любити літературу. «Читайте, хлопці, — часто говорив він, — читайте багато, але з розумом. Література — це концентрація знань всіх попередніх поколінь. Кожна уважно прочитана книжка допомагає формувати справжню людину...»

У напруженій праці минули дні екзаменів. Все, чим жили ми протягом учбового року, залишилось позаду. Сьогодні в школі збори. Біля широко відчиненого вікна сидять подружки комсомолки Поліна Пошик та Марія Ко-

ляндра. Попереду зручно вмовстився Миша Кліменюк. Піднявши голову, він чекає, коли директор скаже: «Ще в нашій школі є хороший радист Михайло Кліменюк. Радіоприймач, зроблений його руками для школи...» Та Володимир Степанович і цього разу, мабуть, забув згадати про нього.

«Отак завжди, — думає Миша, — для всіх знайшов тепле слово, а про мене нічого ніяк...»

Позаду Кліменюка ніяк не вгамуються Володя Вайсман з сусіднього села Кумарів і Борис Демиденко з Катринки. З ними поруч троє нерозлучних друзів — семикласники-переростки Миша Чернявський, Дем'ян Попик та Андрій Бурятинський.

Дев'ятикласники Гриша Боголюк і Гаврик Длюбарський, запеклі шахісти, притихли, слухають директорське напутнє слово.

Що ж, у кожного з нас тоді було щось своє і разом з тим — спільне: велике бажання якнайшвидше стати дорослими, вийти у велике життя і обов'язково здійснити хоч маленький подвиг.

А мені чомусь згадалось тоді моє дитинство. Батько, бувало, візьме мене на руки і розповідає про перші роки колективізації в Кримці, про куркулів, що темними ночами підпалювали скирти з соломою, комори з хлібом, вбивали активістів. Особливо запам'яталась розповідь про перші комсомольсько-молодіжні загони по боротьбі з куркулем. Йшли роки. Життя ставало кращим, багатшим, веселішим. Потроху забувалися пережиті труднощі. Прийшов час, коли здійснилася і наша заповітна мрія: нас, ще зовсім не сміливих юнаків і дівчат, прийняли до комсомолу. Боротися з глитаєм нам не довелося. Зате скільки було радості, коли після екзаменів на все літо йшли в колгосп на роботу. Ми садили городину, орали й волочили, з ранку й до ночі скиртували соломі і запашне сіно. А вечорами, коли небо всівали яскраві зірки, разом з кол-

госпною молоддю йшли додому і співали пісень. Це було справді добре. Ми відчували себе трудівниками, потрібними людьми.

А восени, коли закінчилися польові роботи, голова колгоспу імені Ворошилова Іван Ляшко прийшов на загальношкільні збори.

— Від імені всіх колгоспників,— сказав він у своєму виступі,— дякую учням за хорошу роботу. Особливо хочу відзначити Мишу Кравця, Парфена Гречаного, Андрія Бурятинського, Ваню Белічкова, Володю Білоуса, Юхима Ющенко, Григорія Пошика, Івана Герасименка... Бажаю їм так само добре вчитися, як вони працювали у колгоспі...

Це було влітку 1940 року. І от знову літо. Але тепер кожному з нас належало обрати свій життєвий шлях. Чомусь трохи сумно стало від думки, що треба кидати рідне село, розлучатися зі школою, з любимими вчителями, з парком, посадженим нашими руками, який уже буйно розрісся.

Після останнього екзамену ми гуляли майже всю ніч.

У неділю мати безжалісно розбудила мене ще до схід сонця і показала на кошик з продуктами, що стояв на столі.

— Віднесеш на станцію Вірі Микитівні. Синок у них захворів. Та не барись, роботи багато,— суворо додала вона.

Я схопився з ліжка і, щоб розігнати сон, побіг на річку. Словами трудно передати вранішню красу, коли ще тільки просищається природа: сріблом виблискують незліченні краплі роси на зеленій траві, у вітах верб і чагарників тисячі птахів кожний на свій лад прославляють сонце і землю.

Невдовзі я з кошиком прямував до станції Кам'яний Міст, бадьоро наспівуючи якусь веселу пісеньку. Біля залізниці, на подвір'ї МТС, побачив великий натовп людей.

В чому справа? З гучномовця долинав голос диктора, який повідомляв про віроломний напад фашистської Німеччини на нашу Батьківщину і наказ про загальну мобілізацію.

Війна! Кого не потрясло в той час це страшне слово... Віднісши кошика, я побіг додому. І за кілька хвилин вже був у свого друга Парфена. Той сидів у кухні і зосереджено чистив піском старий солдатський котелок, а його чотирнадцятирічна сестра, дуже схожа на брата, шила з полотна торбу.

Привітавшись, я досить шлутано почав розповідати Парфену, що почалася війна. Він буркнув: «Знаю вже й без тебе» і далі тер іржавий котелок. Я не витримав:

— Та кинь ти до біса цю залізяку, кажи, що будемо робити?!

Парфен глянув на мене своїми синіми очима і спокійно відповів:

— Не треба гарячкувати.— Потім постукав пальцем по дну котелка.— Бачиш?

— Бачу. Ну й що? Збираєшся на війну?

Парфен задоволено усміхнувся.

— Так. Вгадав. Добровільно йду на фронт,— урочисто мовив він.

Мене страшенно вразило його рішення. Сам один, не сказавши жодного слова товаришам? От тобі й далеке плавання. Ні. Цього не може бути! Це не в його характері!

Побачивши здивування на моєму обличчі, він відсунув котелок, акуратно витер руки і підійшов до мене.

— Ех, Ваню. Та як ти міг подумати таке?— з образою в голосі мовив він.— Хіба я без товаришів що-небудь коли вирішував?

Парфен на хвильку замовк. Потім знову заговорив:

— Почувши повідомлення, я зрозумів — гаяти часу не можна. Тисячі добровольців з різних кінців країни від-

правляються на фронт. А ми що, гірші за них? — Парфен підійшов до невеличкої географічної карти, що висіла на стіні: — Ти бачиш? — показав пальцем на червону лінію західного кордону Радянського Союзу. — Які великі масштаби боїв, фронт який! І всюди пруть фашисти. Так що без нас не обійтись.

За кілька хвилин ми вже йшли до Миші Кравця, а незабаром наша п'ятірка була в зборі.

— Ідемо добровольцями на фронт чи ні? — коротко спитав Парфен і обвів пильним поглядом товаришів.

— Вважаю питання зайвим, — за всіх відповів Шура Кучер. — Коли і де збиратися?

— Післязавтра вдосвіта біля школи. Кожному мати при собі днів на десять продовольства, рушник, дві пари білизни, кружку і ложку, — зовсім вже по-військовому розпорядився Парфен.

* * *

Наступав третій воєнний світанок. На шкільному подвір'ї зібралися хлопці. У кожного за плечима величезна торба, на ремені котелок або невеличка каструлька, з кишень виднілися пляшки з водою. В усіх було одне бажання — швидше дістатися до військкомату. Всі хвилювалися. Запізнювався Юра Ісаченко. Та ось, нарешті, і він.

— Одразу видно, — сердито зустріли його хлопці, — що ти, Юро, не з морського екіпажу, — зауважив Шура Кучер.

О 10-ій годині ранку ми вже були в Первомайську на площі перед військкоматом і дивились на сотні людей, які безперервним потоком входили і виходили в широко розчинені двері приміщення.

Минала година за годиною, а людський потік не зменшувався.

— Не попасти нам, хлопці, до воєнкома, бачите, що робиться, — безнадійно махнув рукою Митя Попик.

І справді, дивлячись збоку на це море людей, важко було повірити, що до вечора всі вони будуть сформовані в команди і відправлені за призначенням.

Тільки о шостій годині вечора дійшла і наша черга:

— Товаришу підполковник, — почав Парфен, — хочемо добровільно йти в Червону Армію і бити фашистів.

Воєнком усміхнувся, глянувши на наші босі ноги і туго набиті мішки за плечима, а потім зажадав посвідки про народження. Ми розгублено дивились на воєнкома: ні в одного з нас посвідки не було. Підполковник широко розвів руками.

— Нічого не можу зробити. Закон є закон.

— Товаришу воєнком, а чи ж може якийсь паршивий папірець позбавити нас права захищати Батьківщину? — щиро обурювався Шура Кучер.

Воєнком здивовано підвів брови:

— Скільки ж тобі років, юначе?

— Скоро буде шістнадцять!

— Що???

Шура враз знітився, а підполковник вже суворим голосом мовив:

— Ідіть, хлопці, додому. Дітей не маю права брати до армії.

Нас охопив відчай. Ми запевняли підполковника, що вміємо стріляти, показували свої м'язи, але всі докази були марні. Так і повернулися ми в Кримку сердиті і на воєнкома і на себе, що так пізно народилися, бо в очах дорослих виглядали дітьми.

Пора була гаряча. В колгоспах після мобілізації не вистачало робочих рук. На полях вистигав напрочуд багатий урожай.

Другого дня, після невдалої спроби попасти в армію, ми вже були зараховані у колгоспну бригаду. Потягнули-

ся дні, сповнені тривожного чекання: чекали зведень про становище на фронтах, чекали вістей від рідних і близьких, що вже билися з фашистами.

А ворог наступав, щодень займаючи нові й нові міста і села...

Вечорами після роботи ми збиралися у кого-небудь з товаришів і, не запалюючи світла, обговорювали вісті з фронтів, боляче переживаючи відступ наших військ.

Невдовзі повістку про мобілізацію одержав мій батько.

— Так от, дорогі мої,— сказав він,— іду і я на фронт. Тепер ти, Ваню, лишаєшся за господаря в хаті. Та й не тільки в хаті, на таких, як ти, колгосп триматиметься.

Того ж дня, ввечері, мене викликали в сільську Раду. Тут уже були мої друзі і однокласники: Митя Попик, Юра Ісаченко, Шура Кучер, Гриша Попик та інші. Вони сиділи на лавці під стіною, а за столом поруч з сивоусим головою сільради стояв Володимир Степанович Моргуненко.

Митя, поблискуючи чорними, як у цигана, очима, тихенько шепнув мені:

— В Червону Армію забирає нас Володимир Степанович. Не віриш? От ще Хома невіруючий,— обурився він.— Та я своїми очима бачив, як Володимир Степанович в сільраді вивантажив ящик рушниць і штук двадцять протигазів. Для чого це, по-твоєму,— горобців стріляти?

Рипнули двері, увійшов Миша Кравець, Парфен Гречаний, Василь Гречаний і ще кілька хлопців.

— Чи здогадуєтесь, навіщо я вас сюди покликав? — спитав Володимир Степанович і уважно оглянув усіх.

Ми, як бджоли, загули, а Митя переможно глянув на мене, мовляв, а що я казав.

— Тихіше, хлопці, тихіше! — Володимир Степанович постукав олівцем об стіл.— Тільки воювати вам поки що доведеться тут, в тилу. Гадаю, для вас і в тилу знайдеться

багато важливої роботи. Митю, ти, здається, розчарований? Даремно. Краще послухай...

І Володимир Степанович детально розповів нам про ті завдання, які покладаються на винищувальні загони.

— Зброю одержите завтра, о десятій годині ранку,— додав він і, підійшовши до нас, кожному міцно потис руку.

Збуджені, задоволені тим, що, нарешті, знайшлася і для нас справжня бойова справа, ми розходились по домієках.

Уже другого дня нас розбили на п'ятірки. Кожна п'ятірка мала чергувати на полях свого колгоспу. Насамперед в степу, на курганах, збудували вишки. Тут вдень і вночі стояли спостережники з рушницями. В розпорядження винищувачів колгоспи виділили коней. Ми не покидали поля. Додому їздили тільки за продуктами. Тримали тісний зв'язок з групами сусідніх колгоспів. Нам дуже не терпілося проявити свою пильність. Та ніяких пригод не відбувалось.

Аж ось одного спечного липневого дня опівдні ми відпочивали з наметі. Раптом в небі почувся гуркіт літака, який летів на висоті двадцяти-тридцяти метрів над землею. Минуло кілька секунд, і він уже кружляв над вишкою. «Наш»,— радісно замахали ми, побачивши на крилах червоні зірки. Та ось літак зробив останній круг і пішов на посадку. Гриша Попик висловив припущення, що це літак фашистський:

— Б'юсь об заклад — це фріц. Зірки він собі підмалював, щоб не запідозрили,— доводив він.

В одну мить ми опинились верхи на конях і щодуху мчали до літака, який уже сів неподалік від вишки. Підскакали і зупинились, побачивши пілота, що стояв під крилом штурмовика з картою в руках. Не розгубились і закричали всі разом:

— Руки вгору!

Він глянув на нас, здивовано звів руді брови, потім весело засміявся.

— Киньте жарти, хлопці, я ж свій.

Поруч зі мною стояв Гриша і гарячково шепотів, не зводячи очей з пілота:

— Хлопці, не вірте йому. Дивіться, який у нього чуб рудий. Треба перевірити документи.

Пілот підняв руки тільки тоді, коли ми рішуче націлили на нього рушницю.

— Документи, — наказав Парфен.

Пілот, усміхаючись, попросив дозволу опустити руки:

— Ногою я ще не навчився діставати документи, — зауважив він.

Документи були радянські, комбінезон радянський, літак радянський, а чуб у пілота німецький...

Потім ми ще довго сміялися з нашої занадто пильної служби.

* * *

З кожним днем становище на фронтах ставало тривожнішим. Фашистська армія продовжувала наступати. Бої вже точилися під Балтою. Степовими дорогами безперервно тягнулися на схід отари овець, череди худоби, колони тракторів, машин, підвід. Залізницею нескінченним ланцюгом рухались ешелони, що вивозили промислове устаткування. Танки, артилерія, десятки тисяч бійців їхали на захід. Проте ніхто з нас і гадки не мав про можливий прихід фашистів у наші рідні місця. Всі були певні, що гітлерівців обов'язково зупинять і відкинуть назад.

Та ось в одну з таких тривожних ночей донісся далекий гуркіт бою. Ми довго сиділи на кургані, прислухаючись до цього зловісного гуркоту. А коли на сході зайнялася ранкова зоря, кожному стало зрозуміло: б'є артилерія, а це значить, що й до нас дійшов фронт. І знову, як

у перші дні, кожен з нас почав готувати торбину, збиратися в дорогу, але тепер уже без санкції воєнкома. Вирішили евакуюватись разом з органами місцевої влади, а потім, у дорозі, вимагати зброї і відправки в діючу армію.

Колгоспи день і ніч вивозили зерно до залізниці і вантажили в ешелони. Наш винищувальний загін спішно перекинули на вантаження зерна. Станцію Кам'яний Міст, де ми працювали, по кілька разів на добу обстрілювали і бомбардували фашистські літаки.

Одного дня два ешелони, відправлені на схід, через кілька годин повернулись. Шлях було відрізано.

— От і все, — коротко сказав літній машиніст і з досади гепнув об землю картузом.

Незабаром ешелони палали яскравим полум'ям, розносячи всюди запах горілого хліба.

В той же день всіх нас, членів винищувального загону, терміново викликали до сільради. З Первомайська передали телефонограму: «Розформувати загін, здати зброю і почати евакуацію всіх радянських та колгоспних установ».

Здавши зброю, ми цілий день допомагали правлінню сільради знищувати документи. Увечері зібралися на острові і домовились завтра вранці вирушати в дорогу.

* * *

...Вже кілька годин ми йдемо курною дорогою на схід. До нашого слуху все частіше доноситься тріск кулеметів і окремих гвинтівочних пострілів. Звертаємо наліво, до Бугу, але і там, зовсім близько, чути бій. Тоді ми вирішуємо спуститись у розлогий вибалок. По дну вибалка в сторону від річки рухалась велика колона жінок і дітей на підводах, пішки, з ручними візками. Ми приєдналися до цього людського потоку. Раптом прямо в центрі колони стався вибух, потім другий, третій... Димом, зойками, плачем дітей, ревом худоби сповнився степ. Майнула дум-

ка: бігти негайно ж вперед, звідки долинали постріли. Там лінія нашої оборони. Вскочимо в окопи, попросимо дати зброю, приєднаємось до бійців. Я подав цю думку товаришам. Всі згодились. Через хвилину ми вже вибрались з вибалка і бігли в бік окопів. До лінії оборони лишилося метрів двісті. Раптом наче з-під землі перед нами виросло кілька озброєних червоноармійців.

— Куди вас несе?! Хіба не бачите, тут передова?! Назад! — кричали вони. Як ми не умовляли пропустити нас, нічого не вийшло.

Втрачена остання надія прорватись на схід. Ледве переставляючи ноги, ми поверталися в рідне село.

Село наче вимерло. Якась неймовірна жахлива тиша. Зрідка хтось визирне на вулицю і знову поспішає до хати.

Надвечір в село ввійшли наші війська. Як виявилось, ця військова частина попала в оточення і тепер пробивалась до лінії фронту. Колгоспниці виносили бійцям молоко, хліб, воду і з боєм в серці дивилися їм услід. В поглядах людей бійці читали німий докір. Але вони говорили: «Не сумуйте, рідні, сьогодні відступаємо, а завтра повернемося переможцями».

Мені не сиділося дома, і я подався до Парфена. В нього вже був Миша Кравець. Разом вийшли на вулицю, по якій рухались артилерія, обози, піхота. Курява задушливою хмарою висіла у повітрі. Бійці, втомлені довгими переходами і боями, важко переставляли ноги.

До нас підійшла група бійців, попросили принести напиться. Напилися холодної криничної води і сіли під тинном трохи відпочити.

— Я, Степане Ігоровичу, сам сибіряк. Мисливець, так би мовити, — заговорив високий, широкоплечий червоноармієць, звертаючись до свого сусіди, що лежав на сірій від пилюки траві. — Дивлюсь на ці вишневі сади і думаю: казкові багатства потрапляють до рук фашистів. Е, не те ми робимо, що треба. Стояти б на смерть і жодного кроку

назад — ось що треба. — Сибіряк зітхнув і почав чистити гвинтівку.

— Не сумуй, Степанов, — нахилився до нього молодий лейтенант. — З оточення ми обов'язково вирвемось. Але в тайгою, напевно, тобі прийдеться розпрощатись. Будеш садоводом в якому-небудь українському селі. Або пасічником... А дівчат гарних тут багато. Одружишся — тоді в Сибір тебе налигачем не затягнеш.

— Ні! Погано, значця, ти мене знаєш, товаришу лейтенант, — запротестував сибіряк. — Я свою професію люблю над усе на світі. І край теж. А що мені подобається Україна з її неосяжними ланами і гарними дівчатами, так це зовсім інша справа. От ми захищаємо її, а може й уб'ють де-небудь серед цих степових просторів...

— А ви, хлопці, — по паузі звернувся до нас лейтенант, — чого сумуєте?

— А що ж накажете робить? Ви ось підете, а ми... — не докінчив Парфен і безнадійно махнув рукою.

— Чого ти махаєш руками, як крилами? Мабуть, вмирати вже зібрався. Теж мені герої, — з докором похитав головою лейтенант. — Ще й фашистів не бачили, а духом запепали. До речі, скільки вам років? — поцікавився він.

— Шістнадцять, — за всіх відповів Парфен.

— Гм, не багато... Але й не мало. Я в свої шістнадцять років вже на заводі працював і був непоганим токаром. Дивлюсь на вас і думаю: ви, звісно, з окупантами не примиритесь, якщо вони сюди прийдуть.

— Товаришу лейтенант, — схвильовано перебив його Парфен. — Ми вже двічі просились в армію, і обидва рази нам відмовили. Може, ви візьмете нас з собою?

Лейтенант похитав головою.

— Ні, хлопці. Ми попали в оточення, і попереду жорстокий бій, наслідки якого важко передбачити, хоч ми готові скоріше вмерти в чесному бою, ніж потрапити в фашистський полон.

— Товаришу лейтенант, а ви... а наші скоро повернуться? — тихо спитав Миша Кравець.

— Повернемось, хлопці, обов'язково повернемось. А от коли — не знаю, — признався лейтенант. Потім, глянувши на годинника, мовив:

— Ну, хлопці, нам пора.

Бійці підвелися, на прощання міцно потиснули нам руки.

— Не журіться, ще зустрінемось... — звернувся до нас лейтенант. — А щоб ви знали, що робити у вашому становищі, нате ось прочитайте, — і він простягнув нам складену потерту газету. — Обов'язково прочитайте. Ну, будьте.

Ми розгорнули «Радянську Україну» майже місячної давності. На першій сторінці крупним шрифтом було надруковано Звернення до українського народу... «Настав час, — писалося в ньому, — коли кожний, не шкодуючи життя, зобов'язаний до кінця виконати свій священний обов'язок перед Батьківщиною, перед своїм народом. Де б не з'явився ворог, він повинен знайти собі могилу. Нехай кожна хата і кожний будинок несуть смерть гітлерівським бандам. На території, окупованій ворогом, створюйте партизанські загони, диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії! Руйнуйте в тилу ворога мости, дороги, знищуйте телеграфний і телефонний зв'язок, підпалюйте склади, громіть обози ворога!..»

Так, це була відповідь на ті болючі питання, які кожного з нас хвилювали.

* * *

Минула доба, як з Кримки пішла остання військова частина Червоної Армії. Гуркіт канонади доносився десь кілометрів за п'ятнадцять. В багатьох хатах люди не спали ночами, з жахом думаючи про тих, що незабаром уві-

йдуть в їх село. Вони наперед знали, що фашисти несуть нечисленні страждання, горе, неволю.

А нас, шестірку друзів, хвилювало одне: чи вистачить мужності?

Мати докірливо похитала головою, коли я вдосвіта попернувся додому.

— Ти б, Ваню, поспав, а то ж зовсім з сил виб'єшся... Будь вони прокляті.

Я роздягся і ліг, та заснути так і не довелося. Кілька вибухів величезної сили струснули стіни хати. Жалібно задзвеніли шибки. Ми вискочили надвір. В різних кінцях села рвалися снаряди, підпалюючи хату за хатою.

Через кілька хвилин до мене прибіг Парфен.

— Треба зібрати хлопців, — сказав він. — Пішли спочатку до Михайла.

Миші Кравця не застали вдома. Тоді ми подалися до Шури Кучера, але у них на дверях теж висів величезний замок.

— Напевно, всі в окопі. Ходім туди, — запропонував Парфен.

Окоп був просторий і надійно перекритий в два наката старими залізничними шпалами. Всередині темно. Тільки вузька смуга світла, що падала ззовні, освітлювала перелякані, бліді обличчя людей.

— Шуро! Ти тут?! — гукнув Парфен, схилившись над вхідним отвором.

— Хіба такого шибеника тут вдержиш? Десь там у коморі сидить і щось майструє. А вас чорти і в такий час посять, — не витримала, щоб не нагримати на хлопців Шурина мати, Єпистимія Максимівна.

В невеликій, побіленій, чисто прибраній комірчині висіли на гачках і лежали на поличках різні інструменти.

Користуюсь батьківською спадщиною, — відповів Шури на наше запитання: «Чим займаєшся?» — і прикрив

широкою спиною лещата. В цей час снаряд розірвався десь зовсім близько, і ми попадали на земляну підлогу, всипану тирсою та стружками. Підвівшись, Парфен першим побачив розкидані частини револьвера.

— Де ти взяв? — здивовано спитав він, підкидаючи на долоні сталевий корпус.

— Та де не взяв, то буде мій, — з викликом відповів Шура.

— А я й не збираюсь у тебе його відбирати, — образився Парфен. — Але що ти думаєш робити з ним?

Шура мовчав, схиливши голову. Потім глянув на нас.

— Ось відремонтую, — показав він пальцем в бік розібраного пістолета, — і піду в партизани.

— Куди ж, якщо не таємниця? — насмішкувато поцікавився Парфен.

— Н-не знаю, — чесно признався Шура. — Світ великий.

— Звісно, такий лицар... справжній Дон-Кіхот. Ти мене хоч у зброєносці візьми.

— Ти от глузуєш з мене, — огризнувся Шура, — а я бачу, що товариством нам просто не везе. Хочу спробувати сам один. Базу для вас підготую, — хитро примружив він очі.

— Дякуємо за великодушність, — відрізав Парфен. — Хороший ти хлопець, Шуро, але страшний індивідуаліст. Я вважаю, що саме зараз ми маємо діяти тільки разом. Ходімо, ми тобі розкажемо щось цікаве.

За хвилину ми вже йшли до Миті Попика. Навздогін нам неслися відчайдушні крики Шуриної матері:

— Куди ж вас лиха година несе? Боже ж мій, уб'ють! Верніться! Чуєте!

Не встигли ми вскочити у двір до Миті, як почувся гуркіт моторів.

— Мабуть, фріци, — з люттю сказав Шура. — Зустріть би їх зараз таким «хлібом-сіллю», щоб і кісток не зібра-

ли... — Тремтячою рукою Шура розпечатав пачку з цигарками.

— Закурюйте. Однаково вже. Нікому тепер не потрібне наше «моральне» обличчя.

— Ні, потрібне! — Парфен впритул підійшов до Шури. — Ось що, хлопче, може, ти й не віриш, це, зрештою, твоя справа, хоч нам за тебе і соромно. Адже товариш... А ми віримо. Ось так. А тепер кинь цигарку.

Їх погляди зустрілись. Рішучим рухом Шура розірвав пополам пачку і відкинув її далеко від себе...

На машинах і мотоциклах фашисти в'їжджали в Кримку.

З виглядом переможців вони оглядали село. Аякже? Фюрер дав їм необмежені права грабувати, вбивати...

Непрошені гості широко відчиняли ворота, в'їжджали на подвір'я, ламаючи кущі та фруктові дерева, розташовувались, як господарі.

— Матка, німа большевік, капут большевік. Давай курка, яйка, млеко... Мі прішоль вас освободіль от большевік...

При таких обставинах збиратися сьогодні було небезпечно, і ми домовились зустрітися завтра у Парфена.

Весь день і всю ніч селом з гуркотом йшли танки з намальованими на боках хижими хрестами. Рухалась артилерія, моторизована піхота. Звідусіль несло «айлі», «айля».

Перший літній ранок в окупованому селі. Опираючись на сукувату палицю, біля порога своєї хати стояв наш сусід, сивобородий дідусь, і з сумом спостерігав за рухом фашистських військ. Побачивши мене, дідусь підкликав до себе. Він кивнув у бік вулиці.

— Ач, синку, як пруть прокляті. Га? Що? Не чую... — Дідусь важко зітхнув. — Ти, напевно, спав усю ніч? Ще б пак. Коли я був молодим, то мене теж хіба з гармати можна було розбудити. А це вчора ввечері стою біля ха-

ти, дивлюсь — один грузовик звертає в мої ворота. Бачив би ти, що наробили в кімнаті... гидко тепер зайти туди... Всю ніч пили і кричали щось на своїй мові. А потім забрали з комори геть чисто все. Навіть невістчину швейну машину. Я спробував щось сказати, та вони мене прикладом. Га?.. Так, так, не раз. І це мене, повного георгіївського кавалера, та прикладом, як тварину якусь. І за що? Ех, коли б мені твої роки, я б їм показав. В сімнадцятім я воював з ними. Тікали в білизні, курям на сміх... Зарубай це собі на носі...

Десь опівдні ми зібралися у Парфена. Всіх хвилювало одне: з чого починати боротьбу.

— Був би з нами Володимир Степанович. Не блукали б ми тоді, як сліпі котенята. Він би навчив нас, — з гіркотою в голосі сказав Миша Кравець.

— Теж мені мрійники, — в'їдливо кинув Шура. — Володимир Степанович евакуювався, а ми залишилися тут. Тепер повинні стоїм розумом дійти, що робити далі. Та й яка тут, взагалі, потрібна порада? Мені здається, питання ясне: ми повинні розшукати партизанський загін. Або створити свій загін, а командувати вже як-небудь зуміємо. Аби тільки зброя була.

— Гріш ціна твоїй зброї, коли розуму нема, — сердито обізвався Парфен. — Ти ж сам бачиш, яка сила у гітлерівців. Фашисти вже скільки воюють, всю Європу загарбали, а ми з тобою і гвинтівки по-справжньому в руках не тримали. Думаєш, як у тебе є револьвер, то уже можна всіх гітлерівців знищити! Правильно каже Миша: без допомоги старших нам не обійтися. Шукатимемо комуністів.

— А якщо шукатимемо і не знайдемо? — не вгавав Шура.

— Не може цього бути, — впевнено сказав Парфен. — До речі, хлопці, чи вдалося комусь з вас знайти яку-небудь зброю?

— Маю до тисячі патронів і затвор,— вихопився перший Митя Попик і переможним поглядом оглянув присутніх.

Михайло Кравець похвалився ящиком толових шашок і кавалерійською шаблею.

— А я маю гвинтівку і три гранати з запалами.— Юра дістав з кишень дві лимонки.

Парфен поліз на горище клуні і за хвилину повернувся з карабіном і револьвером.

Виявилось, кожен з нас самотійно збирав зброю.

— Це чудово, друзі,— зрадів Парфен.— Початок уже покладено. Як бачите, тепер лишилось основне — шукати зв'язок з комуністами.

— Навіщо? Адже тепер, коли кожен з нас має зброю, ми сміливо можемо йти в Савранський ліс! — вигукнув Шура...

— І чого ти розходився зі своїм лісом,— обурився Миша,— іди, ніхто тебе не тримає, якщо вже тобі не терпиться...

— Я за те,— виправдовувався Шура,— щоб діяти, щоб справа, за яку ми взялися, не перетворилася в балачки.

— А хіба ми не за це? — обурився Парфен.— Я теж готовий, хоч зараз, взяти гвинтівку і стріляти у фашистів. А що потім? Схоплять і повісять. От і все. А так просто вмирати нікому не хочеться. Мабуть, і тобі теж. Ми — за справжню організацію. А тут треба діяти обережно. Знаєте, хлопці, сьогодні батько зробив мені зауваження. Сказав, що надто ми відкрито збираємось. Оскільки окупанти засіли зараз в Кримці, це небезпечно. А я батькові вірю. Він партизанів ще в громадянську війну і знає, що таке конспірація. Чи не краще було б нам збиратися або на острові, або в лісі на нашій галявині? — Парфен вичікувально дивився на хлопців.

— Як собі хочете, а я не зможу всидіти дома жодного вечора,— сказав Миша.

Йому більшість співчутливо закивали головами. Вирішили збиратися на острові двічі на тиждень, дотримуючись максимальної обережності.

* * *

На світанку, тільки-но проспівали останні півні, хтось постукав у вікно. Я схопився з ліжка і босоніж вибіг у сіни. На порозі стояв Володя Білоус. Його кругле, всіяне ластовинням обличчя світилося радістю.

— Є новина, Ваню,— Володя таємниче поманив мене пальцем.

Накинувши на плечі піджак, я тихо вийшов з хати, і ми побігли до річки. Всівшись під вербою, Володя, озируючись і прислухаючись, почав розповідати:

— Вчора до нас у двір в'їхала ціла автоколона. Повалили паркан, поламали садок, що ми з батьком садили. Вбили Трезора прямо в будці. Та коли один з тих гадів вдарив сестричку, коли вона з сльозами кинулась до мертвого собаки, я не витримав. Схопив вила і кинувся на фашиста... Той — за пістолет. Врятував батько. Адже він був колись у німецькому полоні. Там і навчився непогано розмовляти німецькою мовою. Батько заговорив до фашиста по-німецьки, умовляючи відпустити мене. Німець здивувався і сховав пістолет, попередньо заїхавши рукояткою по потилиці. Ось, полапай... А вночі,— вів далі Володя,— всі фашисти спали, я тихенько пробрався до машини, заліз під брезент, і намацав приклад — один, другий... третій... Я витяг чотири гвинтівки і сховав їх у саду. А сам подумав: «Ще ж патронів треба знайти». Я знову повернувся. Тихенько спустив ящик на землю — і був такий... А коли вже гвинтівки і патрони були надійно сховані, тут я ще дужче злякався: «А що коли фашисти вранці викриють пропажу?» Підозра впаде тільки на мене. Сиджу в садку і тремчу. Але на моє щастя годині о третій

ночі до хати під'їхав мотоцикліст. Розбудив усіх, і за десять хвилин у дворі не лишилося жодної машини. Знаєш, я на radoщах, напевно, разів з десять перевернувся через голову...

— Це дуже добре. Але як бути з цим твоїм арсеналом, треба порадитися з Парфеном. Чекай нас увечері.

Коли добре стемніло, Володя повів мене і Парфена в кінець садиби, де у глибокому рову, густо порослому бузиною, лежали гвинтівки і ящик з патронами.

Показавши свою «здобич», Володя з гордістю спитав:

— Так що?

— Багатий ти, нічого не скажеш,— засміявся Парфен.— Що ж ти думаєш робити з цим усім?

— Як що? — здивувався Володя.— Дам кожному з вас по одній, одну залишу собі, а одна в резерві...

— А далі що? На полювання ходитимеш, чи, може, закопаєш в землю до кінця війни?

Володя спалахнув.

— Сміятися, Парфене, і дурень уміє. Адже я до тебе як до людини, до друга... А ти — серйозну розмову в сміх переводиш. Я позавчора бачив, як ці гади наших полонених розстрілювали... Ось тут пече. Не хвилюйся, не дам заіржавіти своїй гвинтівці...

— Пробач, Володю,— примирливо сказав Парфен.— Я не хотів образити тебе. Навпаки. Ми прийшли, щоб запропонувати тобі чесну бойову дружбу. Якщо ти готовий, то завтра увечері приходь на острів, ми тебе чекатимемо. А зброя нехай поки що побуде в тебе. Тільки треба краще її сховати.

Наступного вечора Володя Білоус прийшов на призначене місце.

— Ого, скільки вас! — здивувався він, коли побачив своїх шкільних товаришів.

Парфен жартома відрекомендував Володю друзям:

— Комсомолец з тисяча дев'ятсот сорокового року, веселий, трохи балакучий, ненавидить окупантів. Прихопив у фріців чотири гвинтівки і тисячу патронів. Приймете в товариство — не помилитесь.

Нам було радісно і хороше. Не хотілося в такі хвилини думати й вірити, що на рідній землі — вороги, що за кілька десятків кілометрів точаться запеклі бої... Було вже пізно, коли ми розійшлися, поповнивши свої ряди ще одним майбутнім бійцем.

Вже чотири дні в Кримці шаленіють окупанти. Всього чотири дні, а людям здавалося, що минула вічність. Ввечері до нас завітав мій шкільний товариш Гриша Боголюк і розповів жахливу історію, яка трапилась у їхньому селі Катеринці. Там окупанти по-звірячому вбили інваліда-колгоспника на порозі його власної хати. За день перед цим до нього у двір заїхала повна машина есесівців і забрали курей та все збіжжя. Мовчав господар, мовчала дружина, пригортаючи до себе п'ятеро діточок. Вранці, виїжджаючи, есесівці вивели з хліва корову. Схопивши здоровою рукою корову за ріг, господар закричав:

— Пан, не чіпай!

Есесівці весело засміялись. Потім хижо вишкірились: «Цурик!»

— Пане, без хліба і без корови цим кіндерам капут. Адже ви все забрали. Залиште хоч корову.

У відповідь есесівці прикладами звалили дядька на землю. Невавість підступила до горла. Дядько звівся і з усієї сили вдарив есесівця межи очі. Впустивши налигач, грабіжник покотився на землю. Автоматна черга пролунала, як оглушливий грім...

Загуркотіли машини, знялася курява, і враз опустіло подвір'я. А біля порога хати, збившись, стояло п'ятеро ма-

лих діток і очима, повними жаху, дивились то на вбитого батька, то на матір, що у відчаї ломила руки.

— Південне сонце змінилось передвечірковою прохолодою, а вони все стояли, начебто уособлюючи собою всю бездонну глибину страждань, принесених фашистськими окупантами на нашу землю,— закінчив свою розповідь Гриша.

ЗА ПОРАДОЮ ДО ВЧИТЕЛЯ

Улюбленим місцем розваг всіх сільських хлопців була річка Кодима. Тут ми пропадали усі дні. Ми с Парфеном облазили всі кущі верб, зарослі очерету, шукаючи качині яйця. Раптом Парфен помітив металевий предмет, що стирчав з води. Якою ж була наша радість, коли ми витягли новеньку напіваавтоматичну гвинтівку «СВТ»!

— Ходім на острів. Розберем там її і приведемо до ладу,— запропонував Парфен.

Острів починався поруч. Ми забралися в саму гущавину і почали розбирати гвинтівку на складові частини. Але щоб відчистити деталі од іржі, потрібна була пакля і хоч трохи гасу. Парфен побіг додому за усім цим, а я залишився чекати. Замість обіцяних п'яти хвилин, чекати його довелось більше години. Нарешті Парфен повернувся, але не сам, а з хлопцями.

— Не сердься, що затримався,— виправдовувався Парфен,— зате яку новину розповість тобі Михайло Кравець, кого він бачив сьогодні! — радісно сповістив Парфен.

— Хай сам здогадається...

— Розкажуй же, чортяко,— не витримав я.

— ...Послала мене мати по воду до річки. Вона саме затіяла прання. Іду назад, бачу, чоловік і жінка сидять на містку, мабуть, відпочивають. Я спочатку не звернув на них уваги. Потім майнула думка, ніби я їх знаю звід-

кілясь. Я поставив відра. Обое сиділи спинами. Потім чоловік обернувся до мене обличчям, і ми зустрілись поглядом. Я від здивування остовпів. Хто б міг це бути? Як ти гадаєш? — Митя лукаво глянув на мене.

— Не уявляю,— признався я, розвівши руками.

— Володимир Степанович з сім'єю!

Ця звістка страшенно здивувала мене. Адже Володимир Степанович евакуювався. Чому ж повернувся? Невже і його спіткала невдача? А якщо й так, то чому повернувся саме сюди, де його знають і друзі і недруги? Адже йому загрожує велика небезпека! А може, змінив свої погляди? Ні! Я рішуче відкинув цю думку. Але ж ми повинні знати правду, інакше між нами виросте стіна недовір'я.

— Я пропоную... піти і поговорити з ним відверто,— запропонував Парфен.— Якщо він залишився таким, як ми його знаємо, то він не відмовиться допомогти нам в справі, заради якої ми збираємося тут. А якщо ні, то...

— Відверто кажучи,— міркував Митя Попик,— ще коли через Кримку проходили наші війська, я гадав, що фашистів бити легко і просто, аби тільки було чим. А зараз бачу, що всяка справа легка і проста, поки за неї не візьмешся всерйоз. Тоді з'являються проблеми... точнісінько, як у нас зараз. Але проблеми треба вирішувати, і я підтримую Парфена: треба піти до Володимира Степановича. Тільки не всім разом, а давайте виберемо, так би мовити, делегатів. Як ви гадаєте?..

— Митя діло каже. Я за його пропозицію,— підтримав Миша Кравець.— Треба не гаяти часу.

Так й вирішили. З острова поверталися всі разом. Синьо-чорні хмари затягували небо. Ми поспішали. Дійшовши до околиці села, розділились на дві групи. «Делегація» — Парфен, Митя і я — повернули до школи.

Сильний вітер гнав вулицею чорні стовпи куряви. Раптом небо прорізала блискавка, на мить освітивши дорогу, а потім прогуркотів грім і пішов сильний дощ. Ми що-

духу побігли на шкільне подвір'я. Директор і до війни жив при школі. В одному з вікон, завішеному простинею, миготіло тьмяне світло.

Ми стояли на знайомому ганку і вагались.

— Що ж будемо робити, хлопці? — оглядаючи свій мокрий одяг, спитав Парфен і перший почав стягувати мокру сорочку. Ми викручували одяг і не почули, як рипнули двері і на ганок вийшов Володимир Степанович.

По пояс голі, ми кинулися до нього вітатися. Його обличчя засвітилося радістю.

— Та ви ж змерзли... голопупенки. Зараз же марш до кімнати! Ніяких «ні»!

У кімнаті нас зустріла дружина Володимира Степановича, — Олександра Іллівна. Вона до війни викладала в школі українську мову і літературу. На підлозі зосереджено складала піраміду з кольорових кубиків шестирічна Оленка.

Привітавшись з Олександрою Іллівною, ми в нерішучості зупинилися біля порога.

— Проходьте, проходьте, — привітно запросила вона, — сюди, ближче до плити.

Помітивши наше замішання, Олександра Іллівна взяла на руки маленьку дочку і вийшла в другу кімнату.

Мабуть, у нас був дуже смішний вигляд, бо Володимир Степанович дивився на нас і усміхався.

Ніякову мовчанку порушив Парфен.

— Пробачте, Володимире Степановичу, за такий пізній візит, — запинаючись, почав він. — Ми прийшли провідати вас. Побачити, як живете... як ваше здоров'я... — Володимир Степанович допитливо дивився на хлопців. Парфен не витримав погляду, почервонів по самі вуха і винувато опустив очі.

— Е, та ти, Парфене, я бачу, дипломатом став, — сказав Володимир Степанович і пройшовся по кімнаті.

— Я не хочу вас, хлопці, за язик тягнути, — серйозно почав він, — але бачу, що мета вашого «візиту» інша. Впевнений також, що мета серйозна. Адже я вас знаю...

Враз ставши серйозним, він зупинився навпроти нас.

— Ось що, друзі. Я розумію вашу обережність, але ви повинні і мені надати таке ж право. Інакше розмови в нас не вийде. А вона потрібна... Так, евакуювався, але потім повернувся. Звісно, це може викликати серед населення різні балачки, але я готовий до всього... Так навіть буде краще... Скажіть відверто, вірите ви мені, своєму колишньому вчителю?

Його відкриті очі прямо і чесно дивились на нас...

За хвилину ми розповідали Володимир Степановичу про наш задум створити організацію для збройної боротьби проти окупантів...

— Допоможіть нам, — просто закінчив думку Парфен.

— А витримаєте?

— Що? — не зрозумівши, перепитав Парфен.

— Труднощі... Щоденну небезпеку. Адже бути членом підпільної організації навіть важче, ніж воювати в партизанському загоні. Тут весь час треба бути серед ворогів. Може, навіть жити з ними під одним дахом. Посміхатися їм, а якщо вимагають обставини, то й працювати на них. Підпільники — це солдати ночі. Ніч для них — те ж укриття, що для партизанів — ліс. Найменший промах може привести всіх до камери гестапо, а звідти — вороття нема.

Володимир Степанович на хвилину замовк і вів далі:

— Ну добре. А що у вас є, крім бажання створити таку організацію?

— Шість гвинтівок — раз, револьвер — два, ящик патронів — три, трохи вибухівки... — перелічував Парфен.

— Малувато, — прикинув Володимир Степанович. — Навіть дуже мало. Зброї треба багато. Отже, з сьогоднішнього дня починайте збирати зброю. На місцях колишні боїв її залишилось чимало. До речі, скільки вас?

— Нас зараз семеро. Але нас буде багато,— поспішно запевнив Парфен, побачивши, що Володимир Степанович здивовано звів брови.

— Я в цьому не маю сумніву,— поважно мовив Володимир Степанович.— Запам'ятайте тільки одне. Перш ніж прийняти когось до підпільної організації, треба добре перевірити людину. У підпільній роботі один боягуз може загубити всю справу.

— А як бути з дівчатами? — запитав, ніяковіючи, Митя.— Адже і серед них є бажаючі.

— Ти, Митю, маєш на увазі Тамару Холод? Чи не так? — лукаво глянувши на хлопця, в свою чергу спитав Володимир Степанович. Всім було відомо, що Митя закоханий у Тамару Холод, біляву дівчину з їхньої школи.

— Не тільки,— червоніючи, ухилився од відповіді Митя.

— Звісно, мені здається, що Тамара розумна і смілива дівчина. Дівчата в підпільній організації можуть виконувати багато важливих справ.

Старий годинник, що висів на стіні, пробив дванадцять, а ми й не збиралися розходитися. Вже двічі Олександра Іллівна відчиняла тихенько двері і здивовано поглядала на нас. Чоловік поглядом попереджав її, що, мовляв, у нас ще не закінчена розмова.

Ми, мов зачаровані, слухали Володимира Степановича.

— Вам доведеться,— вів директор,— зустрітись з багатьма труднощами, часто несподіваними, які і передбачити не можна. У найближчий час окупанти створюватимуть на селі свої органи влади. Для цього вони залучать людьців, які тільки й мріяли, щоб помститись Радянській владі. Ці зрадники не менш страшні ніж фашисти. Вони добре знають усіх місцевих жителів, у тому числі й вас. Тому конспірація має бути особливо ретельною. Надалі зв'язок тримайте зі мною тільки через свого командира. Про мене ніхто, крім тих, що вже знає, не повинен зна-

ти. Для решти — я тільки колишній директор, а зараз людина, що лояльно ставиться до окупаційного режиму.

Володимир Степанович підійшов ближче до нас і додав:

— Пам'ятайте, друзі, ви не будете одні. За вами весь радянський народ, могутня Червона Армія, наша рідна Комуністична партія. Ми обов'язково переможемо. Я певний, що знищимо фашистів, і ви тоді підете вчитися і обов'язково станете капітанами далекого плавання.

Він замовк. Залягла урочиста тиша. Годинник вдарив двічі.

— Час по домівках. Пора відпочивати.

Вдягнувшись, ми вийшли з кімнати.

— Дивіться, будьте обережні, — донісся голос Володимира Степановича, — не наскойте на патрулів. Краще городами йдіть, так безпечніше.

Всю дорогу ми думали про Володимира Степановича. Наш прихід, звісно, був для нього несподіванкою. Проте для нас стало зрозуміло одне: аби ми не прийшли до нього — він сам би знайшов нас.

Питання, які ми вирішували сьогодні, очевидно, Володимир Степанович обдумав давно. Все поки що йшло якнайкраще.

„НОВИЙ ПОРЯДОК У КРИМЦІ“

— Хазяйко! Відчиняй!

Почувши настирливий стук у двері, мати злякано забігала по хаті. В двері знову затарабанили.

— Ей ви, там у хаті, поглухли, чи що? Відчиняйте негайно, а то... — почувалася брутальна лайка.

Я вийшов у сіни, відчинив двері. На порозі, з великим ціпком у руках і пов'язкою на рукаві, стояв Трохим Романюк. Його очиці бігали переможно і зло.

— Чого витріщився? Не бачив, чи що? Ще надивишся... — погрозово мовив Романюк. — О дев'ятій годині ранку разом з матір'ю бути на сходці біля приміщення колишнього клубу, та не запізнуйтеся, а то... — і Романюк загрозливо махнув ціпком перед самим моїм носом. — Чув?! — вже крикнув Романюк. — Шкура комсомольська, дякуй богові, що я зараз в доброму настрої. А то б освятив цей ціпок твої ребра. Щоб першими були на сходці. Сам перевірю... Нова влада швидко з вас вимне сирицю...

Ніхто з нас тоді ще не знав, що тієї пам'ятної ночі, коли ми сиділи у Володимира Степановича, у німця-переселенця Каля Фріца на таємну нараду зібралися різного роду запроданці радянського народу. Вони рвалися до влади і поспішали запропонувати окупантам свої послуги.

— Чуєш, Каль, ти для німців своя людина. Замов слівце за мене перед паном ло-лолокенентом, тьху ти, чи як там його, — п'яним голосом говорив Романюк, обнімаючи Каля. — Я хочу, Каль, тебе вже від сьогодні називати паном. Остогид мені «товариш», ось де сидить, — Романюк провів рукою по горлу. — Аби я став начальником поліції, я б показав цим мужикам, хто такий Трохим Романюк... Рекомендуй мене панові офіцеру, Каль. Побачиш, він буде задоволений моєю роботою... — не вгавав Романюк, і його квадратне обличчя закам'яніло, а очі палали вогнем злоби і ненависті.

Лаврін Рупацький, високий чолов'яга, сидів поруч з Романюком, нетерпляче барабанив пальцями по столу. Його Каль мітив собі в помічники, як тільки самого призначать старостою.

Четвертим був Петро Доценко з села Катеринки. До війни його не раз судили за злочинство і хуліганство. Весною 1941 року повернувся в село і безпросипно пив. А тепер він сидів за столом, дудлив самогон і мріяв про владу.

Його вогняно-руде волосся низько спадало на вузький лоб і майже закривало безбарвні, як у риби, очі. Стиснуті в кулаки руки важко лежали на столі.

Жалюгідна купка мерзотників заворушилась в надії повернути собі право наживатися на чужій праці.

Серпневе сонце здіймалося над землею. Після нічного дощу повітря було вологе, важке, з самого ранку відчувалася задуха.

На площі, біля колишнього клубу, зібрався народ. З десятків жандармів походжали навколо натовпу і повертали кожного, хто намагався піти з площі.

Вже понад годину чекають люди, коли «нова влада» закінчить радитися. Тільки присадкувата фігура Романюка з щіпком в руці зрідка з'являлася на східцях клубу: спідлоба окине свинцевим поглядом натовп і знову піде.

Коли ми з Парфеном підійшли до площі, тут було вже сотні три людей. Сонце підіймалося все вище і вище. Його косі промені, наче гострі ножі, врізалися в землю, витягуючи з неї вологу. Хотілося пити. В усіх кінцях площі чулися обурені голоси жінок.

— Що це за знущання? І де ви взяли на наші голови? Пустити додому, тварина ти безмозгла. У мене дома зачинено двоє маленьких дітей!

Жандарми стоять, як кам'яні статуї. Тоді одна з жінок у відчаї і гніві штовхнула жандарма в груди і хотіла піти геть. Та той скрутив їй боляче руки і відкинув у середину натовпу. На жандармів натиснув розгніваний людський натовп, зчинився галас і штовханина. І лише тоді на порозі з'являється довготелесий офіцер.

— В чому річ? — проноситься над натовпом його верескливий голос. Він обводить гострим поглядом людей і чекає. Натовп на якусь мить замовк, потім вибухнув різноголосими криками:

— Відпустіть додому!.. Скільки нас можна тримати на цій спеці!.. Йдіть туди, звідки прийшли!.. Дайте води напитися!

Офіцер нетерпляче піднімає руку і, обернувшись до жандармів, наказує дозволити людям напитися води. Мабуть, розбурханий людський натовп навів його на певні роздуми. Хто знає, що може бути.

Поступово галас вщухає. Офіцер, задоволено всміхнувшись, зникає за дверима. О, він знає, як тримати в руках це бидло. Недарма ж він брав участь у багатьох каральних експедиціях. А от працювати на території, де стільки років була комуністична влада, йому ще не доводилось.

— Панове, пора починати.— Він вийшов у коридор, запроданці виструнчилися.— Ей, ти, як тебе?

— Романюк, ваше бла...

— Так от, Романюк, йди і оголоси, що сходка починається.

— Біжу, пане начальнику,— і кулею вилітає на ганок.

— Ей, ви! — наслідуючи тон офіцера, кричить Романюк.— Тихо там! Говоритимуть сам пан офіцер!

На ганок вийшов жандармський офіцер у картузі з широчезним верхом, в жовтому френчі, з медалями, підпоясаний широким ремнем. В правій руці поблискував стек. За ним вийшов гестапівський чин у голубому мундирі з черепами в петлицях і чорних окулярах.

По правий бік від жандармського офіцера завмерли Каль Фріц і Рупацький Лаврін...

Неподалік від нас неголосну розмову вели два літніх чоловіки.

— Ти диви, як швидко знюхалися з фашистами. А які раніше були смиренні та прилизані.

— Смиренні, кажеш?.. Скільки вовка не годуй, все одно в ліс дивиться. Згадай Романюка... Ми тільки на них уваги не звертали.

— Зате тепер вони на нас звернуть увагу. Не в одного ребра тріщатимуть...

— Нічого, почекайте,— зауважив хтось третій,— скоро наші повернуться. Всіх свинцевою мітлою виметуть. Як тоді, в сімнадцятому. Чи не так, Степане?

— Та так, так... Але ж чи діждемось цього ми з тобою?

— Діждемось,— впевнено відповів той же голос.

В цей час заговорив офіцер.

— Пан начальник жандармського відділу вітає всіх жителів села Кримки з нагоди звільнення від більшовицького ярма...

На площі загули, засміялися: сивобороді дідугани, жінки, молодь. Жандарми заметушилились навколо натовпу, погрожуючи прикладами.

Нарешті сміх стих, і офіцер вів далі свою промову. Але зникла вже личина «визволителя». Тепер перед народом стояв розлютований і жорстокий окупант.

— ...Більшовики вас обдурили. А тому, хто віритиме більшовикам, що повтікали під ударами доблесних військ фюрера, доведеться жорстоко покаятися. Викиньте з голови комуністичні бредні. Чесно працюйте, нам треба багато хліба... для перемоги Великої Німеччини. Всіх, хто ухилятиметься від роботи, буде жорстоко покарано! — кричав жандармський офіцер, розмахуючи стеком.

— ...За всяке невиконання наказів розстріл. За більшовицьку агітацію — розстріл. За злісне ухилення від роботи і саботаж — розстріл... У вас тепер буде нова влада. Старостою села призначено вашого земляка Фріца Каля... Шефом поліції — також вашого односельчанина Романюка...

— Дідькам вони земляки, а не нам,— почувся чийсь молодий голос з натовпу.

— ...Всі жителі села зобов'язані..,— вів далі офіцер. Та

в натовпі вже ніхто його не слухав, а він щось горлав, намагаючись перекричати натовп, і час від часу чути було тільки одне слово — «розстріл», «розстріл».

Слідом за жандармом виступив староста. Він, як папуга, повторив щось про «визвольну місію» німецької армії, про фюрера і його «новий порядок».

Оголосивши, хто на яку посаду призначається, пани окупанти один за одним сховалися за дверима клубу.

Вітер, як і раніше, безжально рвав на фасаді будинку чорний фашистський прапор.

Вже йдучи додому, ми звернули увагу на клапоть паперу, приклеєний на стіні колишнього кооперативу, біля якого стояло кілька чоловік. Це був «височайший» декрет Антонеску про встановлення румунської адміністрації на тимчасово окупованій території УРСР між Дністром і Бугом.

«Ми, генерал Іон Антонеску, постановляємо:

...Території, окуповані між Дністром і Бугом... входять в склад румунської адміністрації.

...Призначаємо нашим представником в Трансністрії з наданням йому всіх повноважень, пана... Алексяну.

...Призначаємо нашим представником в Трансністрії, з місті Тирасполі...

Виданий 19 серпня 1941 року в Головній ставці. Антонеску».

Декрет був довгий, але в свідомості засіло тільки одне, чуже слово «Трансністрія». Судячи з тексту декрету, Україна більше немає, українців також. Колгоспи перетворюються в трудові общини, праця в яких обов'язкова для всіх від 14 до 70 років...

— Не вийде, падлюки! — стиснувши кулаки, мовив Михайло Кравець, і ми поспішили вздовж вулиці.

ДОРОГА ЗНАХІДКА

Під час обстрілу села фашистською артилерією один снаряд попав у будинок правління колгоспу. І от тепер окупанти вирішили відремонтувати будинок для так званої трудової общини. Поліцаї ходили від хати до хати і загадували йти працювати.

Поснідавши, я пішов до правління. Біля напівзруйнованого будинку працювала в основному молодь. Серед них був і Парфен. Підійшло ще кілька чоловік. Збивши з дощок трое носилок, хлопці й дівчата накидали на них глину й уламки цегли. Раптом у Парфена застряла лопата. Він з силою потяг за кінець товстої, круглої палки.

— Іване, глянь-но сюди!

— А що? — не зрозумів я.

— Подивись на колір цього деревка. Невже це від прапора?

Ми дивилися один на одного, не знаючи як бути.

— Треба перевірити, може, там одне деревко, а прапора й немає, — пошепки сказав Парфен.

Я швидко почав розгрібати купу цегли. І раптом помітив червоне полотнище. Пом'ятий, запорошений, але рідний і дорогий прапор.

— Треба за всяку ціну його винести звідси, — схвилювано шепотів Парфен. — І щоб ніхто не бачив.

Я згадав, що з нами тут працював глитайський синок, Марко Ветушняк, який з'явився в Кримці разом з окупантами.

В коридорі почулися кроки. Ми швидко кинули на прапор кілька лопат глини і сіли ніби спочивати. Мабуть, вигляд у нас був розгублений, бо один з робітників насмішкувато кинув:

— Що це, хлопці, у вас вигляд, як у злодія, спійманого на гарячому?

Треба було відвернути увагу робочих, і Парфен запропонував, підводячись:

— Давайте перекур зробимо, хлопці.

Він вийшов з приміщення і, витрушуючи картуза, закричав:

— Відпочинок, хлопці. До біса цю роботу. Я так наївся пилюки, що мало не задихнувся.

Всі попрямували за ним.

Я тим часом знову витяг з сміття прапор, витрусив його і засунув під сорочку. Побоюючись, щоб на мене не звернув увагу Ветушняк, я швидко вискочив через проламану дірку в стіні і одразу подався на острів.

Увечері вся наша шестірка була на заповітному місці. Бережно витягли прапор, розстелили його на траві, і Парфен вголос прочитав: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Ці слова прозвучали урочисто, піднесено.

— Ви тільки подумайте, хлопці, що ми знайшли! — схвильовано говорив Парфен. — Батько мені розповідав, як одного разу під час громадянської війни білі так натиснули, що, здавалось, полк не витримає і відступить. І от в таку критичну хвилину, коли денікінцям вже здавалось, що перемога на їхньому боці, на бруствері виріс комісар з полковим червоним прапором в руках і закричав, перекриваючи гуркіт бою: «Товариші, ось він, наш, робочий прапор! Не посоромимо ж його! Вперед! В атаку!» Весь полк піднявся в одному пориві і з криками «Ура!» кинувся назустріч денікінцям. І переміг, хоч сили ворога були значно більші. От що може зробити червоний прапор! Цей червоний прапор буде прапором нашої організації.

— Нас цікавить, Парфене, про що у вас була розмова з Володимиром Степановичем? — звернувся до Парфена Михайло Кравець.

— Його думка така: ми повинні створити підпільну організацію, а не йти в ліс, як це пропонує Шурко.

— А що ж нам на печі сидіти і пироги їсти? — обурився Шурко.

— Розумна в тебе голова, та дурню дісталася. От ти одразу пропонуєш знищити зрадників. А це значить, нічого не зробивши, самим сунути голову у петлю. Уявіть собі, що ми знищимо і Каля, і Романюка, і Рупацького. Ти думаєш, що окупанти махнуть на це рукою і скажуть: «Не будемо більше їм набридати зі своєю владою. Нехай буде так, як є». Так думати наївно.

— Досить сваритися, краще давайте ближче до діла, — запропонував Юра.

— Вірно. Ці паразити не заслуговують, щоб через них ми чубились.

Парфен передав розмову з Володимиром Степановичем, навмисне підкреслюючи труднощі боротьби, про які говорив учитель.

— Тепер з минулим у нас все покінчено. Замість капітанів далекого плавання ми стаємо бійцями-підпільниками. Замість штурвалів в наших руках будуть гвинтівки. Боротимемося з ненависним ворогом до повної перемоги.

— Пригадуєте, перед війною наш «екіпаж» мав свого «капітана», — зауважив Михайло Кравець. — Звісно, це була тільки гра. Пригадуєте, як ми обрали тоді Парфена «капітаном без рангу». Скільки було веселого сміху, коли на голову йому наділи паперовий картуз з великою кокардою і заспівали «По морям, по волнам». А потім на честь такої події випили три пляшки ситра. Зараз нам знову потрібний капітан, — вів далі Михайло. — Але не на жарт, а всерйоз. Капітан, який би міг керувати підпільною організацією.

Всі на хвилину прикинули, задумались.

— Ви думайте собі мовчки, а я звик думати вголос, — першим порушив мовчанку Володя Білоус. — Я пропоную обрати командиром Парфена. Ми його знаємо. Ходити йому і далі в капітанах.

— Я теж за те, щоб Парфен був нашим командиром,— підтримав його Митя.— Будемо йому допомагати. Я більше ніж певен, що він справиться з цим дорученням...

Інших пропозицій не було, вгору дружно знялися шість рук.

Знову запала незвичайна тиша. На мить кожен задумався над майбутнім. Позаду безповоротно залишилось бездумне дитинство. Наша юність, як і юність наших батьків, починалася з гвинтівкою в руках. Що жде нас попереду? Ми кинули виклик окупантам і, можливо, прийдеться зіткнутися з ними не тільки на полі бою, а й вічна-віч, де переможе той, в кого воля сильніша, за ким правда.

Парфен розумів, що віднині на нього покладається велика відповідальність. Попереду безліч справ. Чи зможе він вирішити їх сам, навіть наділений повноваженнями командира? Звісно, ні. І тому він вносить пропозицію:

— Хлопці, один, без вас, я не зможу керувати. Давайте створимо штаб, в якому кожний буде нести свою частину обов'язків.

Шурі не сподобалось слово «штаб».

— Яюсь воно звучить помпезно. Особливо, якщо вдуматися, що, крім штабу і командира, нічого і нікого нема.

— Сьогодні нема — завтра буде,— відрізав Парфен.— А на слові «штаб» я не настоюю. Вносьте інші пропозиції.

Кінець кінцем «штаб» перетворився в «комітет»...

Тиха вереснева ніч, сповнена прохолодою, пролетіла непомітно. Говорили про дисципліну, про форми конспірації, згадували всіх своїх шкільних товаришів, по-новому оцінюючи їх позитивні і негативні якості. Довго, з запалом, обговорювали, з чого починати бойову діяльність організації.

— Треба негайно підірвати що-небудь або вбити кількох жандармів,— не вгавав Шура Кучер.— А то справді подумують, що їм вдалось наших людей в овечок перетворити.

— Ні! — знову заперечив йому Парфен,— так не годиться. Сьогодні «що-небудь», завтра «де-небудь», а післязавтра — «як-небудь!» Це авантюризм, а нашою діяльністю повинен керувати здоровий розум, щоб через дурницю не провалитись на першому ж кроці.

А коли обговорили всі питання і вщухли пристрасті, Парфен взяв прапор і прикріпив його до стовбура дерева. Як колись, будучи «капітаном» нашого «екіпажу» далекого плавання, скомандував:

— Всім шикуватися! Струнко. На червоний прапор — рівняйсь!

Хлопці, виструнчившись, стояли мов зачаровані і не зводили очей з червоного полотнища, яке гордо розвівалось на цьому малесенькому клаптику вільної радянської землі...

У ЖАНДАРМІВ ПСУЄТЬСЯ НАСТРІЙ

Вже кілька тижнів окупанти зайняті стягненням контрибуції з населення Кримки. Приміщення жандармерії перетворено на склад, куди з усіх кінців села звозять ревізовані в населення продукти, одяг.

Стіни громадських приміщень рясніють наказами, в яких фашисти погрожують розстрілом кожному, хто ухилятиметься від сплати контрибуції. Кожен двір на перших порах мав здати по п'ятнадцять пудів борошна, по сто штук яєць, по кілька кілограмів масла, по двадцять кілограмів м'яса і половину домашньої птиці...

Та даремно годинами простоювали вантажні машини з хижим орлом і свастикою на дверцях кабін. Даремно

локотенент Анушку, начальник жандармерії, зганяв на площу жителів села і знову погрожував найстрашнішими карами. Хліба здавали мізерно мало.

Тоді жандарми, наче зграя вовків, кинулися самі по дворах шукати продукти.

Прийшли і до нас. Ще здаля мати побачила, що до нашого двору їдуть два жандарми і поліцай Романюк, і забігала по хаті, щоб заховати кудись глечик з топленим маслом. Так і не встигла. В двері грюкнули прикладами.

— Хазяйко, відчиняй!

В хату ввалилися усі разом. Жандарм обвів поглядом стіни і зупинив очі на фотографії батька у військовій формі.

— Большевікуле? — загорлав він, вказуючи пальцем на фотографію.

— Так, так. Більшовик, пане капрал! — угідливо закивав головою Романюк. — Був активістом за Радянської влади. Перший до колгоспу вступив. А зараз на фронті... А це, пане капрал, — Романюк повернувся до мене, — його синок такий, як і батько. Гляньте, яким звіром дивиться на нас...

Тієї ж хвилини страшний удар кулаком повалив мене на підлогу. Мати зойкнула, кинулася захищати. Та поліцай відштовхнув її в куток кімнати, а сам почав пхати в мішок все, що потрапляло йому на очі. Це називалось реквізицією військового майна...

Вони вже збиралися виходити, коли раптом Романюк помітив глечик з топленим маслом. Задоволено хрюкнувши, витяг його з-під столу і замотав у широкий льняний рушник.

— Що ж ти робиш, сучий сину? — кричала мати. — Адже в тебе теж є діти. Нехай ті грабують, вони чужаки. А ти? Як у тебе рука піднімається! Як ти людям у вічі дивитимешся?

— А я й не збираюсь заглядати у ваші очі, — зарего-
тав у відповідь Романюк і, грюкнувши дверима, що аж
глина посипалась, вийшов надвір...

Мати сиділа на тапчані, і по її змученому обличчю ко-
тилися сльози.

— Невже, сину, таї буде довго? — тихим голосом звер-
нулась вона до мене.

Що міг я відповісти їй? Кров щосили бухала в скроні,
і пальці стискувались у кулаки, я насилу стримував себе,
щоб не кинутися на грабіжників.

«Новий порядок» в селі вводився з чисто німецькою
методичністю. Кожного ранку поліцаї виганяли селян на
польові роботи. Було введено безліч різних повинностей:
ремонт шляхів і залізниць, відбудова приміщень під вій-
ськові склади і солдатські казарми, перевезення різних
вантажів, чергування коло сільської управи...

Того, хто ухилявся від роботи, кидали у тюрму, яку
спішно прибудували до приміщення колишнього сільсько-
го клубу, били до крові канчуками. Іноді сам пан локо-
тенент катував невинних людей.

Наближалася сумна осінь 1941 року. Не чути більше в
полі гуркоту тракторів, звуків моторів, осінньої колгосп-
ної пісні. До болю важко було дивитися на змертвілі по-
ля, а ще важче — на тих, хто колись своєю працею ожив-
ляв їх в цю осінню пору.

Голод владно стукав в двері селянських хат. Рятую-
чись від голоду, люди йшли в поле, відкопували там буря-
ки, картоплю, збирали почорнілі колоски.

Окупанти почували себе переможцями. Доблесні вій-
ська фюрера вже на підступах до Москви, в оточенні Ле-
нінград, в усі міста європейської частини Радянського
Союзу Гітлер призначив своїх комендантів.

Та ось 20 жовтня 1941 року настрій в жандармів і в
поліцаїв був несподівано зіпсований. Ранком, перекинув-
ши через плече новеньку гвинтівку, шеф поліції Романюк

весело поспішав на службу. Раптом біля телеграфного стовпа він побачив натовп людей. Спочатку подумав, що люди зацікавились якимось новим німецьким наказом, але тут же заворушилось недобре передчуття, і він прискорив крок.

Романюк прикипів очима до папірця і став читати. З кожним рядком його охоплював все більший страх, але якась незрозуміла сила примусила дочитати до кінця.

«...Дорогі товариші! Не вірте окупантам, які твердять, що ніби Червону Армію вже розбито. Відступ — ще не розгром. Різні загарбники протягом віків намагались підкорити нашу Вітчизну і полонити її народ, але всі вони знаходили свій безславний кінець на нашій землі. Фашисти — не виняток. Скоро наша армія перейде в наступ, і тоді ніщо не врятує фашистів від загибелі. Але сидіти і ждати, поки нас звільнять, ми не маємо права. Наш обов'язок — шкодити окупантам, де тільки можна.

Окупанти повинні лікти кусати, а не наш хліб. Так буде, якщо ви всі зрозумієте, що боротися з ворогом можна і тут, в тилу. Кожен кілограм нашого хліба — це удар по ваших братах, по ваших батьках, які б'ються проти фашистських загарбників. Зробимо, щоб горіла земля під ногами кривавих окупантів!

Смерть фашистським катам!

Смерть зрадникам!

Комітет».

Тремтячими руками Романюк зірвав листівку і побіг у жандармерію. Кулею влетів до кабінету Анушку і, зачинаючись, доповів:

— Пане офіцер! Дивіться, що я виявив.

Анушку не зрозумів спочатку, що так схвилювало шефа поліції. Але прочитавши перші рядки, все зрозумів. Його брови повільно поповзли вгору.

— Де взяв? — грізно спитав Анушку.

Той плутано почав пояснювати, як побачив натовп, як потім мужньо зірвав листівку.

Затиснувши листівку в кулаці, офіцер нервово пройшовся по кабінету. Дістав з коробки сигару, запалив, затягнувся кілька разів, потім підійшов до телефону. Але подзвонити підполковнику Ізонеску не встиг, бо в двері різко постукали.

— Зайдіть! — кинув Анушку.

На порозі виріс Петро Доценко — начальник поліції з села Катеринки. У руці він тримав таку саму листівку.

— Пане начальнику, дозвольте доповісти. На довірчій мені ділянці невідомими бандитами вночі були розклеєні ось такі листівки. Моїми підлеглими виявлено три в Катеринці і одну в Петрівці, — і він дістав з кишені ще кілька зім'ятих папірців...

За годину прискакав на коні Щербаченко, шеф кумарівської поліції, і теж поклав на стіл кілька листівок.

З залізничної станції Кам'яний Міст жандармський пост повідомив, що в них теж цієї ночі були розклеєні листівки.

«От тобі й обітований край», — думав Анушку, залишившись на самоті.

Важкі роздуми охопили його, сина крупного фабриканта з Бухареста. Лиха доля закинула його в це глухе село, де ще вчора була Радянська влада, де на кожному кроці окупантам загрожує смерть. У Бухаресті, під час призначення, запевняли, що в Радянському Союзі селяни ненавидять колгоспи і з радістю зустрічатимуть кожного, хто принесе їм звільнення. А тут, на місці, виявляється зовсім інше. Тільки дехто з населення став співробітничати з окупаційною владою, та й то більшість з них — розкуркулені або карні злочинці.

Він знову взяв листівку і вже, мабуть, вдесьте перечитував її текст, написаний від руки, і підпис «Комітет». Він намагався за цим загадковим підписом побачити тих,

хто закликав населення до саботажу. «Адже це конкретні люди,— думав він,— але хто вони? І що на це скаже субколонел Ізонеску?» Від таких думок стало не по собі.

Ввечері у просторому дворі жандармерії стояли всі тридцять поліцаїв з восьми населених пунктів.

— Йолопи! П'яниці! — несамовито горлав на них Анушку.— За що гроші одержуєте?! Дарма тільки хліб марнуєте! Під самісіньким вашим носом більшовики оруднують, а ви спите або ж цуйку дудлите! Звісно, від таких залякувань армія великого фюрера не постраждає, але... але шкуру з вас спущу, якщо знову трапиться щось подібне...

Довго ще погрожував і наставляв поліцаїв Анушку, але, нарешті, відпустив їх і зачинився в кабінеті. Він розстебнув кітель, відчинив вікно. Досвідчений жандарм, яким був Анушку, добре розумів, що одним нагаєм, яким би він не був дошкульним, населення не втримати в покорі. Потрібні й інші методи. Це розуміють, мабуть, і в повіті, бо вчора прислали депешу з рішенням про відкриття в Кримці школи. Анушку вже був поінформований про повернення з евакуації колишнього директора місцевої школи. Він наказав покликати його в жандармерію.

Через годину Моргуненко стояв перед шефом кримської жандармерії. Анушку з цікавістю розглядав людину, про яку йому так багато говорили. Перед ним стояв середнього зросту ще молодий чоловік, дещо розповнілий, з бритою головою. Сірі, з сталевим блиском очі дивились прямо і незалежно.

— Сідайте,... Наскільки я знаю, ви намагалися евакуюватися разом з більшовиками? — почав він.

— Так. Вас правильно інформували, пане офіцер.

— Що ж вам перешкодило і чому ви знову повернулися в Кримку?

— Не зміг евакуюватись з дуже простої причини: потрапив в оточення і змушений був відмовитись од цього

задуму. В Кримку повернувся тому, що я тут багато років працював, тут квартира...

— Ви комуніст? — примруживши очі, Анушку пильно дивився на Моргуненка. Той спокійно витримав погляд:

— Ні, пане офіцер, я безпартійний.

— Як же більшовики дозволили вам працювати директором?

— Бачите, у нас на роботу направляють не за партійною приналежністю, а за знаннями, фахом. Закінчивши Одеський університет, я одержав призначення директором школи в Кримку.

Його брови зійшлися на переніссі.

— Що ж ви тепер думаєте робити, пане колишній директор? Чекати більшовиків вже не доводиться, їх погна- ли далеко і безповоротно.

Моргуненко нічого не сказав у відповідь.

— О, я бачу, Моргуненко вірить, що більшовики повернуться? Чи так я зрозумів вашу мовчанку?

— Пане офіцер, кожний може в що-небудь вірити. Адже й ви в щось вірите? Проте я не думаю, що мене ви- кликали сюди тільки для того, щоб довідатись про мою думку, чи повернуться назад більшовики?..

— Ви не помилились. Наша розмова про інше.— Анушку затарабанив пальцями по столу.— А чи думав пан Моргуненко, що його особиста доля і доля його сім'ї повністю залежить від нас?..

Моргуненко кивнув головою.

— А чи думав пан Моргуненко над тим, що його, як колишнього керівного радянського працівника і, за нашими відомостями, активіста, ми можемо арештувати і розстріляти? — Анушку пильно дивився на свого співбесідника, сподіваючись хоч тепер на його обличчі побачити вияв страху чи замішання. Але той спокійно відповів:

— Так, думав.

— На що ж ви тоді сподівалися, повертаючись в Кримку?

— Нікуди було подітися, от і прийняв таке рішення. Анушку різко підвівся з-за столу.

— У нас є відомості, що ви залишені більшовиками із спеціальним завданням!

Блискавкою майнула думка: «видали», але на обличчі Моргуненка не здригнув жоден мускул. Він здивовано звів брови:

— Он як! Цікаво знати, а чи ви, пане офіцер, вірите в те, що сказали? — І вже насмішкувато додав:— Повторюю, випробувавши всі можливості, я вирішив пробиратися додому...

З хвилину вони мовчки дивились один одному в вічі. Потім Анушку, намагаючись повернути своєму голосу попередню самовпевненість, спитав:

— Чим же думаєте тепер займатися?

— Не знаю,— розвів руками Моргуненко.— Звісно, хотів би працювати за фахом, та,— він винувато усміхнувся,— мене з моїм минулим не візьмуть тепер в школу.

— А якби взяли?

— У мене сім'я. Заради неї доводиться поступатись переконаннями.

— Ви стаєте відвертим, пане Моргуненко. Це добре,— Анушку усміхнувся. І остаточно ввійшовши в роль «переможця», додав:— Ми не ставимо собі за мету знищення радянської інтелігенції. Ось чому не арештували вас. Румунська королівська влада, дбаючи про розвиток освіти на території Трансністрії, вирішила відкрити в Кримці середню школу. Вам пропонуємо бути директором. Ви здивовані? Так, я розумію... Але не забувайте, ми, як вам відомо, не панькаємося з тими, хто проти нас. Діти повинні виховуватися в дусі християнської покори і моралі, а, головне, вірності фюреру і королю великої Румунії. Найменший прояв комуністичної пропаганди чи з вашого

боку, чи з боку підлеглих вам вчителів буде жорстоко каратись... Що ж, поздоровляю, пане директор, і бажаю успіхів.

Анушку підвівся і дав зрозуміти, що розмова закінчена.

Володимир Степанович вийшов з кабінету і повільною ходою попрямував додому. Пережиті хвилини далися взнаки при всій його витримці. Усе передбачалось під час розмови в райкомі партії, але щоб окупанти ось так призначили його директором школи, це і в голову нікому не прийшло. Що робити? Втекти? А завдання?.. А що скажуть жителі села, які знають його, як людину стійку і безкомпромісну? Що подумують діти, яких він вчив завжди говорити тільки правду? Відмовитись? А далі що? Схоплять і знищать! Чи ж найкращий це вихід? Ні! Він зобов'язаний виконати завдання партії, і він його виконав.

ЗНОВУ В ШКОЛІ

Сьогоднішній день не був схожий на перший день навчального року. Не чути радісного галасу дітей, які зустрілись після канікул. Ніхто не питає один в одного, як минуло літо. У багатьох вікнах школи повибивані шибки, стіни класів закурені, обшарпані, адже тут довгий час жили гітлерівські вояки.

На шкільному подвір'ї, коло клумби, розтоптані копитами німецьких коней, стояли Парфен, Митя Попик, Маруся Коляндра, Надя Буревич та інші. Вони про щось неголосно розмовляли. Я підійшов до гурту. Потім до нас приєднались хлопці з села Катеринки: Миша Клименюк, Гаврило Длюбарський.

— Привіт кодимським морякам, — спробував пожартувати Борис Демиденко, але жарт вийшов сумний.

Ще вчора кожен бачив перед собою ясну мету, ще вчора найсміливіша мрія здавалася легко здійсненою, а сьогодні... Було зрозуміло, що більшість старшокласників прийшла в школу не стільки заради якихось уроків, скільки заради інтересу: побачити, чого ж будуть навчати.

Я звернув увагу, що Миша Клименюк має дуже поганий вигляд, і запитав, що з ним.

Миша Клименюк мовчки підняв сорочку і показав спину. Від шиї і до поперека вся вона була списана нагаями. Темно-фіолетові рубці подекуди полопались, і звідти текла сукровиця. У хлопців потемніли обличчя.

— За що ж це тебе так? — спитав Парфен.

Глухим голосом Миша розповів:

— Три дні тому до хати ввалюються шеф поліції й жандарм. Батько лежить хворий з температурою. «Зараз же виходь на роботу, саботажник!» — закричав Доценко. Я почав пояснювати, що батько хворий. Від злоби Доценко аж підскочив: «А ти замовч, щеня! Знаю я таких хворих. В усіх хатах нема жодного здорового. Зараз же вставай, старий шкарбун!» Батько спробував був підвестися, але знову безсило повалився на ліжко. Тоді Доценко з усього розмаху вдарив його кулаком в обличчя. Не пам'ятаю, як у моїх руках опинилася праска, але я, не задумуючись, пустив її в голову цій тварюці. Тільки шкода, що не попав, а то б убив. Але за це довелося, як бачите, власною шкірою розплачуватись. Всю ніч не спав від болю. А сьогодні вирішив піти до школи. Хочу пройти всі фашистські науки, може, знадобляться.— Миша гірко посміхнувся.

Пролунав знайомий з дитинства шкільний дзвінок. Ми мовчки розійшлися по класах. Так почалося навчання в школі, якій не судилося проіснувати і двох місяців.

З перших же днів стало ясно, яку головну мету ставили перед собою окупанти. Кілька разів на тиждень приїздив з Первомайська якийсь чиновник і читав «лекції»

про «жахи більшовизму», про неминучу перемогу «доблесної» німецької армії і т. д. Через місяць у школі не залишилось і половини учнів. Вчителі щосуботи зобов'язані були приходити в жандармерію і звітуватися перед локотенентом Анушку про поведінку дітей в школі, про їхні розмови. Вчителі при першій можливості кидали роботу. Діти голодували і часто замість уроків всім класом ішли в поле копати картоплю, буряки, моркву. А залізницею, як і раніше, з гуркотом повзли на захід ешелони, вивозячи продовольство з окупованої території.

Через деякий час після відкриття школи окупанти арештували й розстріляли викладача «закону божого» за те, що той на уроках разом з учнями висміював «святе писання».

Володимира Степановича майже щодня викликали в жандармерію. Анушку горлав на нього, називаючи «саботажником, який свідомо развалює школу», загрожував розстрілом.

Та ось 25 листопада 1941 року за наказом повітового префекта середню школу в Кримці було закрито. Залишена була тільки початкова. Наступного дня на квартиру до Володимира Степановича прийшло кілька жандармів, наказали виселитися з шкільної квартири. На питання, куди йому тепер діватися з сім'єю, плутонер, заступник Анушку, зі злістю відповів:

— Куди хоч. Але якщо через годину мої жандарми застануть тебе тут, на подвір'ї, ми знайдемо і тобі, і твоєму кодлу місце в концтаборі...

Жандарми пішли. А через деякий час зібралися вихованці Моргуненка, допомогли зібрати речі і разом пішли в сусіднє село Петрівку, де в Моргуненків була знайома бабуся, яка і дала їм притулок.

Березовий гай, що розкинувся більш як на тисячу гектарів вздовж Кодими, хтось влучно назвав «срібним» гаєм. Між березами буйно росла ковила. Влітку ковила викидає тоненьке шовкове волоття і, коли глянути здалеку, то весь гай справді здається срібним.

«Срібний» гай був місцем відпочинку молоді навколишніх сіл. Ось і сьогодні сюди групами почали сходитись хлопці. Можна було б подумати, що вони збираються тут пиячити, бо кожен ніс з собою пляшку з горілкою, хліб, солоні огірки.

Хлопці розстелили на галявинці чисту скатертину, розклали страву, поставили пляшки. Але, як не дивно, до горілки та їжі ніхто й не доторкнувся. Шість хлопців сиділи півколом і напружено слухали, що говорить сьомий... Це на своє чергове засідання зібрався підпільний комітет.

У старенькій тілогрійці, в стоптаних керзових чоботях, Парфен робив свій перший звіт.

— Ось уже півтора місяці минуло з того часу, як ми створили підпільну організацію, але зроблено ще дуже мало. Цей час, як кажуть, ми входили в курс справи. І все ж таки... — але Парфен не договорив. Над лісом з'явилися літаки. Всі припинили, чекаючи поки вони пролетять.

— Мабуть, відбомбилися і тепер повертаються на базу. Такі хижакі ще недавно Одесу бомбили, — з сумом мовив Шура Кучер. Він ніяк не міг забути, що там, серед мужніх захисників цього міста, загинув і його брат, моряк Чорноморського флоту...

— Наші, наші!... — не своїм голосом закричав Митя, перший помітивши у бінокль зірки на крилах.

Важко передати, що було потім. Ми виривали один в одного бінокль і, побачивши зірки, до хрипоті кричали

«ура!», забувши про конспірацію, про те, що нас можуть почути німці.

Армада радянських літаків давно зникла, а ми стояли мов заворожені і ще чекали чогось.

— ...Продовжимо нашу роботу,— по паузі сказав Парфен Гречаний.— За цей час наша організація поповнилась ще п'ятьма товаришами. Ви їх всі добре знаєте. Це наші шкільні товариші — Поліна Попик, Марія Коляндра, Андрій Бурятинський, Іван Белічков і Миша Кліменюк. З них четверо комсомольців. Всі усвідомлюють відповідальність, яку вони взяли на себе, вступивши в підпільну організацію. На місцях боїв зібрано двадцять дві гвинтівки, двадцять п'ять гранат з запалами і, мабуть, з сотню — без запалів, три револьвери, кілька ящиків вибухівки, багато патронів... Для початку це добре.

— А найважливіше, хлопці, те, що Миша Кліменюк закінчує ремонтувати приймач. Скоро ми слухатимемо передачі наших радіостанцій. Людей тепер турбує в першу чергу становище на фронтах. Ми повинні розповідати їм правду. Тепер про військову підготовку... В бою ми матимемо справу з ворогом, який непогано володіє зброєю. Нам слід теж посилити військову підготовку. Тих тренувальних стрільб, які ми проводимо два-три рази на тиждень в лісі — не досить. До того ж ми нещодавно прийняли в організацію нових людей. Адже вони, як і ми, в школі стріляли тільки з дрібнокаліберної гвинтівки, і то не всі. Тепер нам треба надолужувати і вчитись військовій справи, так би мовити, на ходу. Треба детально продумати це питання всім членам комітету.

Далі. До свята Великого Жовтня лишилося чотири дні. І як би не казилися фашисти, ми повинні відзначити його так, щоб разом з нами раділи тисячі людей. Згадайте, яке враження справила наша перша листівка? Це було справжнє свято для наших людей. Окупанти поширюють в містах і селах свою друковану брехню. Такі газети,

як «Молва», «Одеса», що почали виходити одразу після вступу фашистів до Одеси, а також волосна «Прибузькі вісті» друкують такі безглузді вигадки, що страх... Більшість радянських людей, звісно, не вірить в ці божевільні марення. Але декого це збиває з пантелику.

Тоді ж вирішено було створити спеціальну групу, яка б займалася випуском листівок. До її складу обрали Парфена Гречаного, Митю Попика, Шуру Кучера, Мишу Клименюка, Поліну Попик, Марусю Коляндру і мене.

Накресливши програму дій на найближчий час, підпільний комітет вирішив скріпити бойове товариство клятвою. Текст клятви я писав разом з Парфеном.

Один по одному підходили ми до червоного прапора.

— Я, Парфен Гречаний, клянусь Радянській Батьківщині, що до останнього подиху буду її вірним бійцем. Ніколи не здригне моя рука в боротьбі з ненависними окупантами...

— Я, Дмитро Попик, клянусь Вітчизні, що не заспокоюсь, доки на нашій землі буде хоч один фашистський звір...

— Я, Олександр Кучер, клянусь Батьківщині, що буду битися з ненависним ворогом до останнього подиху...

— Я, Михайло Кравець, клянусь Батьківщині...

— Я, Іван Герасименко, клянусь...

— Я, Юрій Ісаченко, клянусь...

— Я, Володимир Білоус, клянусь...

Завмирають в повітрі останні слова клятви: «За зраду і боягузство — ганебна смерть і презирство всього радянського народу».

В ці урочисті хвилини ми відчули себе ніби дорослішими, змужнілими. усвідомлюючи всю відповідальність, яка покладалася на нас.

ЖОВТНЕВЕ СВЯТО

5 листопада 1941 року, за кілька днів до Жовтневого свята, ми зібралися на квартирі у Поліни Попик. Одарка Юхимівна, мати Полі, хоч як не було скрутно, спекла пиріг. Адже її доньці сьогодні сповняється сімнадцять років. Наглухо завішені вікна. Серед хати стоїть стіл, на ньому графин з домашнім вином, посередині на великій тарілці скибочки пирога. На кінцях столу потріскують два каганці, і при їх тьмяному світлі ми зосереджено пишем листівки.

Листівки повинні з'явитися, як і минулого разу, одночасно в кількох населених пунктах району, а також на залізничних станціях, щоб не викликати підозри.

Десь о дванадцятій годині ночі шістдесят листівок, присвячених двадцять четвертій річниці Великого Жовтня, були готові. Поля подивилась на годинник і лукаво посміхнулась:

— Дорогі гості, вже дванадцять ночі, а ви ще й словом не згадали іменинницю.

Чорноока Поліна подобалась багатьом хлопцям у селі. Рівні, як шнурочки, брови, біле обличчя, весела вдача.

У Парфена з Поліною була давня дружба. Ось і зараз Парфен час від часу поглядає на неї. І коли їхні погляди зустрічаються, Поля швидко опускає очі, і ніжний дівочий рум'янець вкриває обличчя.

— Друзі, — трохи хвилюючись, проголошує Парфен, — через два дні велике й радісне свято. Там, за вогненною лінією фронту, з червоними прапорами, транспарантами на вулиці вийдуть трудящі, щоб продемонструвати свою рішимість і силу в боротьбі з фашистами. Нам, на превеликий жаль, цей день доведеться зустріти не так. В цей саме час ми з пачками листівок розійдемося по селах, щоб принести нашим людям святковий настрій. Ворог теж

не спатиме в цю ніч, і це ми повинні врахувати. І все ж велика радість настане, коли ці листівки будуть розклеєні і їх прочитають люди. А зараз давайте вип'ємо за здоров'я і щастя нашої іменинниці, нашого вірного товариша.

На очах у Полі з'явилися сльози. Руки від хвилювання тремтіли. Марія заспокоювала подругу, але сама теж була схвильована не менше Полі.

* * *

Глибокої осінньої ночі з шостого на сьоме листопада 1941 року там же, на острові, під тихими вербами знову засідав комітет. В нічній тиші чути трохи приглушений голос Парфена:

— ...застосовувати зброю тільки в крайніх випадках. Кожен йде в те село, яке добре знає. Ще раз нагадую, що цієї ночі не виключена можливість поліцейських і жандармських засідок. Обережність і ще раз обережність. Успіх задуманої справи буде серйозною перевіркою кожного з нас і нашої боєздатності.

Ми міцно потиснули один одному руки і по одному, по два розійшлися.

До шосе було близько трьох кілометрів. Разом зі мною йшли Поля й Маруся. Всю дорогу дівчата сміялися, жартували, наче йшли не на бойове завдання, а на вечорниці. Найбільше вони хвилювалися, щоб не погубити листівки, які заховали під кофточки.

Ось і шосе. Поряд темніє невисокий свіжий насип. Це окупанти закопали телеграфний кабель, який зв'язував фронтний штаб зі ставкою головного командування.

Від шосе польова дорога розділялася на дві: одна вела в село Кам'яну Балку, а друга — в село Кінецьпіль.

— Не боязко, дівчата? — запитав я, коли ми зупинилися на роздоріжжі.

Поля усміхнулась:

— Очевидно, Ваню, мій смертний час ще не настав, тому й не боюсь...

Раптом вона стала серйозною.

— Звісно, це жарт. А кажучи правду — трохи боязко.— Поля міцніше притиснула до себе подругу, в очах тремтіло хвилювання.

З боку міста Первомайська з'явилося кілька машин з яскравими фарами, і ми поспішили розпрощатись: я пішов у село Кінецьпіль, а дівчата — до Кам'яної Балки.

Успіх перевершив всі сподівання. Я не зустрів жодного поліцая і тому ще завидна повернувся додому. Мати відчинила двері і сердито кинула:

— І де тебе цілу ніч носить? Ач як розпарубкувався. Батько на фронті, а він розгулює десь цілу ніч.

Я не сперечався. Втома, наче залізними кліщами, здавлювала все тіло. Ледве добравшись до ліжка, я, навіть не роздягаючись, ліг і швидко заснув.

Другого дня була неділя. Десятки людей йдуть в село Катеринку на базар. Помітивши біля колишнього сільського кооперативу натовп людей, вони з цікавістю зупиняються.

На стіні наклеєний листок паперу.

— Що там написано? — питали задні.

— Степане Никаноровичу, ти або вголос читай, або дай можливість прочитати іншим,— дорікали високому бородатому дідові.

— Не кричіть ви! Дочко, читай, а то я забув дома окуляри.

Дівчинка дзвінким голосом почала читати:

«Дорогі товариші! Сьогодні, 7 листопада 1941 року, вся наша країна відзначає свій великий ювілей — двадцять четверті роковини першої в світі соціалістичної революції. Наші батьки і брати, натхнені Великим Жовтнем, на фронтах громлять ненависних фашистів.

Ворог ще наступає, але він уже починає захлинатися власною чорною кров'ю. Не вірте фашистам, що через кілька днів вони захоплять Москву. Ховайте від окупантів продукти. Створіть партизанські загони. Хай живе Велика Жовтнева соціалістична революція!

Смерть німецьким окупантам!..»

Раптом у натовпі почувся вигук:

— Жандарми! — Та було вже пізно. Жандарми кільцем оточили натовп людей. Перелякані жінки у відчаї закричали. Поліцаї та жандарми, підганяючи людей прикладами і нагайками, повели до управи, яка містилась в одному приміщенні з жандармерією. Там, нервово переступаючи з ноги на ногу, тупцював локотенент Анушку.

— Хто писав? — підходячи впритул до натовпу, закричав Анушку. Він тикав кожному в обличчя листівкою. Люди мовчали.

— Значить, не хочете признаватись? Прекрасно. Ну, тоді нарікайте на себе.

Всіх затриманих загнали у внутрішній двір, а потім по одному заводили в кімнату управи і били. Ця огидна екзекуція була розрахована на те, щоб залякати населення.

І тільки коли настала ніч, відчинилися ворота і з двору випустили п'ятдесят закривавлених людей. Вони йшли, кульгали, а декого вели під руки. А вже вранці другого дня на подвір'я жандармського поста в'їхала бричка. Крім візника, в ній ще сидів літній офіцер в супроводі двох жандармів. Анушку впізнав колишнього свого співробітника, який разом з ним одержував призначення начальника жандармського поста в селі Степківці.

Потім приїхало ще кілька начальників жандармських постів. На таємну нараду були зібрані також всі шефи поліцій. Спішна нарада була викликана листівками, що з'явилися напередодні в дев'ятих селах повіту.

Нарада відбулась в жандармській їдальні. Анушку ходив по кімнаті і, звертаючись до поліцаїв, філософствував:

— Я добре знаю, що листівки — це прелюдія, за ними обов'язково заgrimлять постріли. І в першу чергу вони цілитимуть у ваші спини. Ви для них — зрадники, і саме вас більшовицькі агенти намагатимуться знищити. Тому чим скоріше ви їх вистежите і виловите, тим безпечніше для вашого життя. Хто виявить, де перебуває цей «комітет», той матиме високу нагороду...

Роз'їхались на світанку. У кожного поліцає не виходили з голови слова начальника жандармерії: «...і в першу чергу цілитимуть у ваші спини...» Куди поділась їхня бойовність? Їхали мовчки, похливно озирюючись і підганяючи коней.

В тривогах і хвилюваннях наближався до кінця листопад. Підпільний комітет, як і раніше, щосуботи проводив засідання, на яких аналізувалась обстановка в повіті, приймались все нові й нові члени в організацію. В кінці місяця в організацію вступило ще чотири комсомольці: Миша Чернявський, Дем'ян Попик, Григорій Попик і Григорій Боголюк.

...Цього разу засідання комітету відбувалось на квартирі Миті Попика. Батьки його пішли на весь вечір до сусідів. У кімнаті стояла під стіною довга дубова лавка старовинної різьби, на стінах висіло багато фотографій, зроблених Митею, — у школі він захоплювався фотографуванням. Весь лівий куток кімнати був заставлений великими і малими іконами. Наявність ікон давала окупантам підстави вважати господаря лояльним до окупаційного режиму.

За столом, схилившись над шаховою дошкою, сидів Парфен і Митя, навколо них зібрались болільники. Шура

Кучер, обпершись на одвірок, замріяно наспівував свою улюблену пісню «Раскинулось море широко». Юра Ісаченко тихо підтягував Шурі. Це була година, коли ми знову ставали тими, ким ми були насправді: хлопцями, яким скоро буде по вісімнадцять... Отак відпочивши трохи, ми знову бралися до роботи.

Ось відчинились двері, і поріг переступив Миша Клименюк з радісною посмішкою на обличчі.

— Хлопці, приймач готовий, чув на свої вуха Левітана, передавав зведення. Ух, і здорово ж колошматять німців під Москвою!

Радісні тумани з усіх боків посипались на радиста. Він сміявся і благав:

— Якщо ви будете так щоразу реагувати, то в мене і ребер не вистачить!

Нарешті, всі трохи заспокоїлись, і Миша Клименюк зміг докладно розповісти про розгром німців під Москвою, про те, що фашисти в паніці тікають, кидаючи військову техніку.

Кожний з нас відчував майже фізичну потребу на свої вуха почути передзвін кремлівських курантів, вуличний шум рідної столиці. Адже це була перша велика перемога радянського народу над гітлерівською армією. Перемога під Москвою розвіяла міф про непереможність гітлерівської армії.

Спочатку звістка про перемогу передавалася пошепки з уст в уста. А коли на ранок по селах були розклеєні листівки з радісною звісткою, люди заговорили про це вголос.

Безнадійність і туга змінилися впевненістю і оптимізмом.

БОЙОВЕ ПОПОВНЕННЯ

Справ у нас з кожним днем прибавлялося. Виникало безліч нерозв'язаних питань, і ми знову збиралися всі разом. Як і минулого разу, мати Полі, не питаючи ні про що, пішла ночувати до сестри. Знову наглухо завішені вікна, зачинені двері.

Парфен вийняв з кишені складений вчетверо аркуш.

— Послухайте, хлопці, що пишуть окупанти.— Короткозоро мружачись, він прочитав наказ командуючого румунською армією корпусного генерала Думітреску.

«Забороняється поширювати вісті або ж робити здогадки про воєнні дії та розташування військ... Цього вимагають інтереси армії... Поширювачів всіляких чуток чекає смертна кара...»

— Та це ж здорово, друзі,— вигукнув Митя Попик,— у панів окупантів затенькало під ложечкою. Злякались, тварюки, правдивого слова і хочуть всім затулити рота. Брешете, не вийде!

— Не від хорошого життя пишуться такі накази,— додав урівноважений Юра Ісаченко,— упевнений, що це зв'язано з розгромом фашистів під Москвою.

— Думаю, що й партизани мали неабиякий вплив на генерала, коли він писав цей наказ,— зауважила Поля Попик.

— Цілком згодний, Полю, партизани — так, а ми — ні, бо ми ще ні разу не вистрілили у фашистів,— зауважив Шура. Побачивши незадоволення на обличчях товаришів, насупився і в'їдливо запитав: — А що, може, неправду кажу?

— Так, ти кажеш правду. Але кому дорікаєш? — Парфен підійшов до Шури.— Мені? Всім нам? Де ж тоді твоє місце? І взагалі, ти, хлопче, нагадуєш мені горобеня, яке ще не вкрилось пухом, а вже силкується полетіти.

Бачите, він обурений, що ми досі не починаємо військо-
вих дій проти окупантів!

— Ну от, знову завелись,— рішуче перервав супереч-
ку Митя.— Давай ближче до діла!

— Володя Білоус подав хорошу думку. Мені здається,
вона заслуговує на увагу.

— Викладай, Володю.

— Я пропоную розширити нашу організацію за межі
Кримки. Створити в кожному селі, де це можливо, під-
пільну групу.

Всі зацікавлено дивились на Володю.

— Я підтримую його пропозицію,— сказав Парфен,—
адже у нас є шкільні друзі в багатьох селах району.

— Але треба, щоб вся їх діяльність була підпорядко-
вана одному штабу,— підкреслив Юра.

— Правильно. І коли ми це зробимо, то вони самі на
місцях розповсюджуватимуть листівки, збиратимуть
зброю, а з часом проводитимуть і бойові операції...

Того вечора ми довго обговорювали питання, з чого
почати організацію підпільних груп в навколишніх селах.
Пропонували різні варіанти, але так ні до чого конкретно
не домовились і вирішили зібратись з цього питання ще
раз. Та це виявилось зайвим, бо рівно через два дні оку-
панти самі дали нам змогу зустрітись з усіма шкільними
товаришами.

...Гуде, надриваючись, старенька молотарка, ковтаючи
важкі снопи. Пилюка хмарою висить у повітрі і осідає
на побурілий сніг. Купа пшениці все більшає, але старос-
та трудобщини Володимир Кучеренко невдоволений. Мо-
лотьба затягнулася, роботи ще не початий край. Полови-
ну обмолоту розкрадають, а винуватих — не знайдеш.
Сердитий ходить староста. А тут ще з думки не сходить

вчорашня сутичка з машиністом молотарки. Перед обідньою перервою староста накинувся на машиніста.

— Знову півдня возишся! Знаю, навмисно затягуєш ремонт. Даю півгодини, а не закінчиш — пожалкуєш.

Машиніст, не довго думаючи, схопив ключ і з перекошеним від гніву обличчям замахнувся на старосту. Але не вдарив. Утримався. Тільки крикнув:

— Іди звідси, жандармський холуй. Побачиш, розчеплю тобі голову і гріха не візьму на душу.

Староста скочив на коня і поїхав у село, щоб розповісти про цей випадок локотененту Анушку. Але, в'їхавши в село, роздумав. Адже не даром його попереджали, що вб'ють. А тиждень тому хтось навіть хотів підпалити його дім...

Більше тижня я працював біля молотарки, і весь час моїм напарником був Парфен.

Одного разу в обідню перерву ми непомітно пробралися до копи з необмолоченими снопами пшениці і в один з них засунули іржавий шворінь. Після перерви повільно під'їздили гарби до молотарки. Сніп з шворнем опинився на гарбі. Ми з хвилюванням чекали, коли він потрапить у молотарку. Ось робітник взяв цей сніп з розрізаним вже перевеслом, і почувся незвичайний тріск. Молотарка затремтіла і зупинилась. Через хвилину машиніст дістав з розбитого барабана погнутий шворінь і мовчки простягнув його старості.

— Коли відремонтуєш? — похмуро спитав той. І вже не кричав, як раніше, а тільки спідлоба позирав то на погнутий болт, то на робочих, в очах яких світилась невдавана радість.

Машиніст зсунув шапку, почував потилицю і спокійно відповів:

— Та так днів через два-три, не раніше, — і він ще раз окинув оком розтروщений барабан та колесо відбору

сили локомотива, яке, звільнившись від шківа, шалено крутилось.

Староста мовчки повернувся і пішов до коня, що стояв прив'язаний до стовпа навісу. Скочивши в сідло, крикнув, розмахуючи шворнем:

— Зуби скалите, саботажники! Все одно узнаємо, чия це робота. Запам'ятайте — цим шворнем будемо одділяти м'ясо від кісток.

Несамовито оперіщивши коня нагайкою, він поскакав у село. Його проводжали насмішкуватими поглядами.

Додому йшли збуджені і радісні. Зроблена маленька, але корисна справа. Ми весело сміялися, уявляючи собі, як Кучеренко покладе на стіл іржавий шворінь, як буде злитися Анушку і вдарить старосту по морді кулаком з обручкою.

Дома на мене чекала неприємна новина. Мати, зустрівши на порозі, розповіла, що приходив поліцай Романюк і наказав завтра вранці бути біля контори трудобщини з лопатою і десятиденним запасом харчів. На серці стало враз неспокійно. Наспих умившись, не повечерявши, я побіг до Парфена.

— Знаю. Мене теж... — не дав він мені закінчити.

— Ой, синочки мої, — голосила Лукія Кіндратівна, — чого ж ви сидите? Ідіть в село та дізнайтесь, куди ж вас забирають ці катюги.

Парфен заспокоював матір, запевняючи, що все буде гаразд.

— А знаєте, — згадав я, — що в жандармерії працює прибиральницею Віра Насальська, наша родичка. Ходім, Парфене, до неї. Не може бути, щоб вона нічого не чула про мобілізацію.

— Ходім, — погодився Парфен.

Через якийсь час ми вже підходили до хати, де жила Віра.

На стук з кімнати вийшла ще молода, красива жінка

з малою дитиною на руках. Чоловік її, знатний комбайнер області, з перших днів війни пішов на фронт. Їй же одній з малою дитиною довелося зостатися. Поліцаї спочатку виганяли її на роботу в поле, а потім запропонували іти прибиральницею в жандармерію. Віра навідріз відмовилась. Цілими днями залишалась дитина одна в хаті без догляду, в холоді і голодна. Від цього захворіла. І Віра змушена була піти прибиральницею в жандармерію. Працювати тут нелегко. Але зате вона мала можливість вдень побігти до дитини.

Побачивши нас, Віра здивувалась:

— Що сталося, хлопці?

Вислухавши мене, Віра усміхнулась:

— Поки що нема чого боятися. Сьогодні вранці я мила підлогу в жандармській їдальні, а в кутку, за столом, сиділи поліцаї і обговорювали, кого призначити в наряд. З їхньої розмови я зрозуміла, що німцям треба на ремонт шосейної дороги, отієї, що йде через Первомайськ на Одесу,— тисячу чоловік робочих. Отож вони й кинулись по селах мобілізувати молодь. Кажали, що Кримка повинна дати сто чоловік.

— Спасибі, Віро Микитівно. Ми то нічого, а от матері заспокояться. А то вже думали хтозна-що...

Майже всю дорогу ми йшли мовчки. Раптом Парфен зупинився:

— Іване, а що як... словом, якщо ми її... в організацію, га? Розумієш, по всьому видно, що їй дуже важко. І не тільки від життя, а й від почуття самотності, безвихідного становища. Мені здається, що вона з радістю вступить в організацію. Як ти думаєш? Працівник жандармерії для нас просто знахідка...

Справді, мати тут свою людину означало уникнути багатьох малих і великих неприємностей.

Біля контори трудобщини з самого ранку стоїть галас. Це окупанти зганяють працездатне населення Кримки на ремонт шосейної дороги. На запряжені підводи люди складають свої торби з продуктами. Спершись об перила ганку, стоять староста села Каль, шеф поліції Романюк, староста трудобщини Кучеренко та сам Анушку.

Каль по списку відмічає тих, хто прийшов, і про щось перемовляється з Романюком. Час від часу він позирає в бік хлопців, і обличчя його перекошується. Минулої ночі по селах знову були розклеєні листівки, в яких великими літерами написано про розгром німецько-фашистських військ під Москвою. Сьогодні вранці він висловив локотененту свої підозріння відносно того, що в Кримці теж є підпільники і що листівки — справа їх рук.

Анушку перебив його і, глузуючи, заявив:

— Ви, Каль, давно живете серед цих мужиків, щоб бути таким довірливим і безпечним. Підпільників треба негайно виявити.

«Так, локотенент має рацію, — думав Каль. — Он хоча б ті, що стоять під тином. Може, серед них є й ті, що минулої ночі розклеювали листівки. А зараз, бач, як вдоволено усміхаються. Ще б пак, обвели навколо пальця жандармів, поліцаїв, а разом з тим і його, старосту. Ну нічого, заждіть, я ще до вас доберуся».

Підійшла остання група мобілізованих на роботу. Заховавши список у кишеню, Каль голосно скомандував шикуватись в колону. Потім перелічив усіх і доповів плутонеру жандармерії, що всі в зборі. Жандарм піднявся на сходинки:

— Ей, слюшай міне! — загорлав він ламаною російською мовою. — Ви підеш работай на дорога, ви будіш карашо работай. а хто драпай матка, ми будім много-много батай! Ми... — він хотів ще щось сказати, але, мабуть, ви-

черпав запас російських слів і, махнувши рукою, крикнув:— Пшоль впірод!

Під командою Романюка, в супроводі двох поліцаїв з гвинтівками, колона повільно рушила вулицею. Поліцаї безперервно кричали, але бити прикладами не наважувались. Надто велика була колона.

Ось уже й поле видніється. Звивиста вулиця закінчується дорогою на Первомайськ. Раптом хтось попереду дзвінким голосом заспівав:

Дан приказ: ему на запад,
Ей — в другую сторону...

Рідну, улюблену пісню підхопили всі, і вона полилася над засніженим полем.

Уходили комсомольцы
На гражданскую войну...

Можливо, тому, що умови були незвичайні, пісня звучала якось особливо урочисто. Поліцаї бігали навколо колони, кричали, але пісня не змовкала. Зрештою, і в них, мабуть, залишилось одне бажання: швидше відійти від села, щоб не почули «там». Але «там» почули.

— Жандарми! — раптом залунав чийсь стривожений голос. Пісня наче по команді стихла. Всі озирнулись. По дорозі, наздоганяючи колону, мчала бричка, і візник несамовито бив батогами коней. На задньому сидінні — Анушку і кілька жандармів. Ще хвилина, і бричка порівнялась з колоною.

— Сті-і-і-ій! — не своїм голосом заволав Анушку. На ходу зіскочив з брички і підбіг до Романюка:

— Бидло ти, а не начальник поліції. Хто співав? Ну?!!

Та раптом Анушку покинув поліцай і підійшов до передніх рядів.

— Хто співав?.. Ще раз питаю, хто співав? Ти засні-

вував? — понизивши голос, спитав Анушку світловолосого хлопця.

— Ні, пане офіцер. На превеликий жаль, не маю такого голосу, щоб бути заспівувачем, — спокійно відповів Володя Златоуст, колишній курсант спеціального артилерійського училища, який перед самою війною повернувся в село із-за важкої хвороби.

Володя витримав погляд офіцера.

— Тоді хто спровокував вас?

— Не знаю, пане офіцер.

В ту ж мить нагайка з свистом опустилась на голову Володі. Анушку озвіріло бив хлопця, доки той непритомний впав на землю.

Потім офіцер скочив у бричку і наказав гнати колону швидше до місця роботи. Колона знову рушила в путь. Ми йшли задихаючись від ненависті, але відчуваючи себе переможцями. В кінці колони два хлопці вели під руки Володю. Обличчя в нього було закривавлене і розпухле.

Незабаром ми були на місці роботи. Вздовж шосе походили фашистські солдати. Люди кайлами і лопатами вивертали важке каміння, вдавнене в землю танками і машинами. Зелені німецькі шинелі і натягнуті на самі вуха пілотки часто мелькали то тут, то там, між робочими. Гітлерівцям здавалося, що робота йде надто повільно. Холодний грудневий вітер дошкуляв і проймав до кісток.

Після роботи нас повели на ночівлю в село Грушівку, що розкинулося на правому березі Бугу. Яка ж була наша радість, коли там ми зустрілися майже з усіма своїми шкільними товаришами. Тут був і Володя Вайсман, і скромний, сором'язливий Коля Остапенко, і веселий красень Коля Демиденко, і його двоюрідний брат, мовчазний і серйозний Боря Демиденко та багато інших.

Ось на вулиці зустрілися шкільні подруги Поля Попик і Надя Буревич. Дівчата, обнявшись, підійшли до нас, при-

вітались. Андрій Бурятинський низенько вклонився їм і запропонував:

— Дівчатка, бачу, що ви трошки змерзли, пішли в теплу хату.

По хатах нас розквартирували місцеві поліцаї. Хлопці принесли соломи, настелили на підлозі.

— Просто королівська постіль,— говорить, зручніше вмощуючись, Андрій.— Правда, дівчата?

Тут, на соломі, розташувалися і вечеряти, виклавши на розстелені рушники хліб, цибулю, а Бурятинський, на превелике здивування всіх, витяг з торбини акуратно загорнутий шматок сала.

Після вечері Парфен, наче між іншим, спитав Вайсмана:

— Володю, а ти читав листівки, що, кажуть, були розклеєні у вашому селі?

— Ще б пак! — запалився Володя.— Чорт забори, це просто таки здорово. Знаєте, все село на ноги піднялось. Люди тільки й говорять, що про розгром німців під Москвою. Ач, Москви захотіли. Дідька лисого. Москва стояла і стоять буде. Слухай, Парфене, як ти гадаєш, хто це міг...— спитав Володя.— Я б усе віддав, щоб дізнатися, хто ці сміливці.— Володя підсунувся ближче і таємниче прошепотів:— У мене так і сверблять руки покінчити з нашим поліцаєм. Не можу дивитися, як він знущається з односельчан. У-у, виродок.— Володя зціпив зуби, в очах з'явився недобрий блиск.— Та що казати, один багато не зробиш. От і ви, сидите, слухаєте і підтакуєте, а скажи вам іти разом зі мною, щоб закрутити цурку на шиї Володьки, так і полізете, як раки, назад.

Поля не витримала, засміялася.

— Слухаю я тебе, Володю, і думаю: який ти непослідовний. То відверто розказуєш нам про свої наміри, то вважаєш кожного з нас боягузом. А чи ж маєш ти право так про нас думати? Припустимо, ми згодилися разом з

тобою вбити поліцая. А далі що? Ти маєш якісь плани надалі? Говори, чого ж мовчиш...

Володя здивовано глянув на Полю, потім на хлопців, що загадково мовчали і усміхались. Він починав здогадуватись. Нарешті, не витримав:

— Хлопці... Парфене... Невже це ви?..

— Ні, Володю,— різко перервав його Парфен.— Якщо в тебе не курячий мозок, то ти зрозумієш, зрештою, що про такі речі просто так патякати не можна. Хочеш, пройдемо трохи по свіжому повітрю, а то в мене щось голова розболілась...

Хлопці вийшли...

Повернувся Парфен десь за годину, веселий і задоволений. Згодом ми самі проводили необхідну роботу з усіма шкільними товаришами, в яких були впевнені.

На світанку ударами прикладів у двері поліцейські сповістили, що робочий день почався. В сім годин ранку в напрямку шосейної дороги потягнулася колона робочих. Вітер за ніч вщух. Під ногами рипів сніг. Колону охороняли фашистські солдати. Командував нами німець — шляховий майстер. На ньому був довгий кожух, критий блакитним сукном, шапка-вушанка, що закривала майже все обличчя, і тільки стирчав великий товстий ніс, на якому сиділо пенсне в золотій оправі. Він ледве переставляв ноги, викрикуючи лайку німецькою і російською мовами, коли бачив, що його не розуміють або не бажають розуміти.

З правого боку від мене працював Миша Кравець, а за ним Парфен і Поля. Ми весь час підсміювались над Парфеном, коли той починав упадати біля Полі. Парфен сердився і ніяковів.

Та ось на трасі з'явився старший наглядач — унтер-офіцер, і ми удали, що старанно працюємо, бо вже знали, за зовнішньою байдужістю цієї людини ховається гостре око хижака. Вчора він теж отак ішов і, здавалось, ні на

кого не звертав уваги. Та гостре око шуліки одразу помітило, що один з хлопців сів трохи відпочити. Фашист налетів на нього і побив так, що бідолаху довелося в село вести.

Сьогодні він знову ходив набундючений. Порівнявшись з нами, глянув на Полю. Руді брови повільно поповзли вгору.

— О, карош русіш девушка,— масно пробурмотів він і підійшов до неї ближче.

Поля, не підіймаючи голови, довбала лопатою мерзлу землю. Унтер-офіцер взяв її за підборіддя, заглядаючи у вічі. Поля різко випросталась, гордо підняла голову і раптом з силою ляснула фашиста по гладко виголеному обличчю. Той від несподіванки злякано відскочив вбік і, закривши руки за спину, спантеличено дивився на дівчину своїми примруженими очима.

— Не підходь і не чіпай, пане,— тихо сказала дівчина побілілими губами, в її очах палали гнів і ненависть.

Тільки тепер унтер-офіцер отямився і, захлинаючись від люті, замахнувся на дівчину. Але в ту ж мить Парфен опустив свою лопату на руку гітлерівця. Цього ніхто не чекав. Зойкнувши від болю, унтер кинувся бігти в сторону найближчого солдата-наглядача.

Робітники оточили Полю й Парфена.

— Тікайте! Інакше вам обом не жити,— радили всі.

Ми працювали поблизу лісосмуги. Парфен, схопивши Полю за руку, побіг в сторону лісу. Вже на ходу Парфен кинув:

— До зустрічі, товариші.

Пізно вночі Парфен і Поля добрались до рідної Кримки.

„ПАРТИЗАНСЬКА ІСКРА“

Всю ніч жандарми палили в небо з гвинтівок, проводжаючи старий і зустрічаючи Новий рік. Анушку не пожалів цього разу своїм підлеглим цуйки, і вони горлали аж до ранку. Хмільна голова нічого не думає і нічого не боїться.

Рівно о дванадцятій ночі все панство висипало на подвір'я з пістолетами в руках. Постріли в зоряне небо сповістили, що прийшов 1942 рік.

В той же час юні підпільники сходилися на квартиру до свого командира на важливе засідання комітету. Зібралися теж ніби зустрічати Новий рік. Весь вечір минув у піднесеному настрої. Адже ми були впевнені, що Червона Армія в новому році обов'язково пожене фашистів і звільнить рідний край. Десь опівночі ми полізли на горище клуні Карпа Даниловича.

У півтемряві біля довгого ящика, на якому сидів Парфен, з'юрмилися хлопці. Під стріхою блимав ліхтарик.

— ...Повірте, — розповідав Парфен про зустріч з Володимиром Степановичем, коли він сказав: «Хлопці, тримайтесь. Про вашу організацію вже знають у партійному штабі» — я спочатку йому не повірив. Адже ми фактично ще нічого такого не робили, щоб нами зацікавився партійний штаб? Але коли я почув, що є інструкція для нашого комітету, тоді тільки повірив. «Хороша новина, Парфене? — підійшов до мене Володимир Степанович і поплескав по плечу: — Ви розумієте, яке зараз важке становище на фронті. І саме тепер, тут, в тилу, ми повинні допомагати нашим бійцям. Партійний комітет вважає, що ви вже маєте досить сил, щоб розпочати бойову діяльність проти окупантів. Зверніть особливу увагу на залізницю і засоби зв'язку окупантів. Тому що все це дуже важливо для майбутньої перемоги...» Я пообіцяв, що ми зробимо все, що тільки можливо. Тому, думаю, ми повин-

ні сьогодні ж вирішити питання про першу бойову операцію. Що скажете на це?

Шура наче чекав цього запитання:

— Давно пора! Я не раз про це казав. Ну чому ми й досі не прикінчили жодного фашиста? Просто соромно! Якщо комітет не призначить мене в склад бойової групи, я сам візьму гранати і піду на залізницю...

Всі засміялися, уявивши собі одну постать на залізниці з гранатою в руці. Але Парфен був серйозний.

— Шуру,— звернувся він до Кучера.— Ти давно рвешся в бій, мабуть, в тебе є якісь конкретні плани. Виклади їх нам...

Майже до ранку сиділи на горищі, в хитромудрому тайнику, зробленому Карпом Даниловичем ще в революцію, коли доводилось ховати хліб і майно від різних банд... Висловлювалися різні плани і варіанти: пустити під укіс ешелон, висадити в повітря Врадіївську нафтобазу, знищити автоколонну, отруїти страву на жандармській кухні... Нарешті, всі погодились з планом, запропонованим Парфеном, а саме: провести диверсію на залізниці. Для виконання операції достатньо було чотирьох хлопців, а бажаними були всі члени комітету. Але тут Парфен проявив твердість командира. Всього двох комітетчиків призначили на першу операцію: Мишу Кравця і, звісно, Шуру.

Коли вже було вирішено всі бойові справи, Митя запропонував:

— Друзі, ми створили підпільну організацію, а назви до сих пір вона не має. Як же це так.

— А й справді. Треба дати назву нашій організації,— підтримав Митю Парфен.— Мені здається, що добре було б назвати організацію «Іскрою». І ось чому. На зорі революційного руху ленінська газета називалася «Іскра», вона запалила пожежу світового революційного руху. На-

ша підпільна організація — це іскорка підпільного руху проти фашистів у нашому районі. То давайте назовемо нашу організацію «Іскрою» і зробимо все, щоб вона переросла в полум'я народного гніву проти окупантів.

Миша Кравець схопився з ящика:

— «Партизанська іскра», — тихо додав він.

Всім сподобалась така назва. Згодом горді слова «Партизанська іскра» були вишиті на бойовому прапорі нашої організації, під яким ми давали клятву Батьківщині до останньої краплі крові боротися з ворогом.

БОРОТЬБА ПОСИЛЮЄТЬСЯ

Тріскучими морозами і сніговими завірюхами почався новий, 1942 рік. З фронту через Первомайськ в Німеччину їхали санітарні поїзди з пораненими і обмороженими гітлерівськими вояками. Фашистські завойовники сподівалися швидко загарбати Росію. Але ці надії виявилися даремними. Тепер окупанти спішно реквізували у населення теплий одяг для своїх солдатів. На фронт потяглися ешелони з награбованими валянками, кожухами, ватянками.

...Темна січнева ніч. Сірі хмари оповили небо. Сиплеться дрібний колючий сніг. Вітер намітає кучугури.

Четверо іскрівців — Миша Кравець, Володя Златоуст, Шура Кучер і Андрій Бурятинський, тримаючись один за одного, видираються на високу гору, зриту глибокими урвищами. Вони в теплих ватянках і шапках-вушанках. За плечима речові мішки.

Ось підйом скінчився, і вони вийшли на широку рівнину поблизу селища Кам'яний Міст, що розкинулось вздовж залізниці. Зупинились, перевірили зброю.

Командир групи Миша Кравець ще раз коротко нагадав про завдання.

— Андрій і Володя, ви йдете до розбитої естакади і там, заховавшись за порожніми ящиками і діжками, чекаєте. Шура зі мною іде на станцію.

— Зрозуміло,— тихо відповіли товариші.

— На випадок, якщо нас виявлять і почнеться стрілянина, біжіть на допомогу. Якщо ж побачите, що ешелон відійшов од станції і нічого не сталося, через десять-п'ятнадцять хвилин йдіть додому.

Потиснувши один одному руки, хлопці розійшлись в різних напрямках.

На станції стояло два ешелони. Біля одного з них тупцюють, перемовляючись між собою, солдати. Темрява, хоч око виколи. Тільки два гасових ліхтарі на пероні та сигнальні вогні на вагонах розсіюють морок. Солдати-охоронники поховалися у вагони.

— Три десятки вагонів, чотири цистерни з бензином, півтора десятка платформ з автомашинами і тягачами, два паровози,— пошепки підраховував Миша, непомітно пробираючись вздовж ешелону.

Скориставшись темрявою і заметіллю, хлопці обережно пробрались на платформу з тягачами і принишкли під широчезними гусеницями. Час тягнувся повільно. Клякли руки й ноги, очі засипало колючим снігом. І те, що півгодини тому здавалось легким і відносно простим, тепер обростало безліччю «а що як»: а що як німці пройдуть мимо і освітять ліхтарями? А що як в них є собаки? А що як ешелон простоїть на станції до ранку?

Щоразу, як тільки вартовий наближався до платформи, хлопці завмирали. Кожен з тривогою думав, це вже кінець. Раптом різко пролунав свисток, і паровози, смикнувшись, почали набирати швидкість. Хлопці з полегшенням зітхнули. За платформою, на якій вони лежали, були причеплені цистерни з паливом. Коли поїзд від'їхав п'ятнадцять кілометрів від станції Кам'яний Міст, Миша ледь чутно мовив: «Пора». Він вневнено намацав борт

платформи і вже піднявся, щоб перелізти на цистерну, як раптом зупинився.

— Що таке? — нетерпляче спитав Шура.

— Тихо, — прошипів Миша. — Хтось поряд кашлянув. — Миша заляк на місці з револьвером в руці. Минуло кілька хвилин. Треба було негайно щось придумати, бо вже недалеко наступна станція.

— Прикінчити фріца і то без зайвого шуму, бо доведеться тікати ні з чим, — обізвався нарешті Миша.

— Беру на себе, — коротко сказав Шура. — Прикінчу гада і постукаю тричі в цистерну. Прислухайся уважно, бо за вітром не почувеш.

Шура почав обережно пробиратись до цистерни. Гальмова будка. Тут і стояв німецький солдат. Миша напружено прислухався. В голові билася одна думка: «Чи вдасться?» Йому не було видно в п'їтьмі Шури, хоч він стояв зовсім близько. Хвилини йшли, а сигналу не було. Але й пострілів не чути. Миша не витримав і поповз вздовж борта платформи з наміром йти на допомогу товаришеві, як раптом почувся здавлений крик і одразу донеслося три чітких удари об залізо. А за хвилину вони вдвох забирали у гітлерівця зброю й документи.

Потім хлопці скинули вб'г того фашиста, і він важко покотився з укусу. Часу не можна було гаяти, і хлопці, швидко розв'язавши свої мішки, витягли звідти дві толові шапки, обмотані бікфордним шнуром.

— Я перейду до другої цистерни, а ти дій тут... Запалювати будеш за моїм сигналом. Як тільки загориться шнур — одразу стрибай, — пошепки розпорядився Миша і поповз по містку цистерни.

Часу залишалось мало, поїзд наближався до полустанка. І як тільки Шура почув два удари в цистерну, він зразу ж чиркнув запальничку. Кінчик шнура яскраво спалахнув. Шура дивився на полум'я і боявся, що як тільки він піде, шнур одразу ж потухне, і тоді все пропало.

Але шнур горів. Тоді Шура повільно опустився на підніжку, відштовхнувся і стрибнув у темряву.

Червоні кола закрутилися перед очима. Об щось боляче вдарився головою і на мить втратив свідомість. Опритомнівши, Шура підхопився на ноги і оглянувся навколо. Поїзд все віддалявся і віддалявся, а через кілька хвилин один за одним прогрімili оглушливі вибухи. Вогненний стовп піднявся в небо.

Шурі чомусь здалося, що все це сон. Тепер страх відійшов десь далеко, а в душі вирувала радість.

Думки перервав чийсь голос. То кликав його Миша. Друзі міцно обнялись і, забувши про небезпеку, навпростець степом подались в напрямі рідного села. Холодний вітер гнав по землі сніг і замітав сліди юнаків. Рівний засніжений степ мовчав, коли за кілька годин фашисти даремно шукали сліди партизанів вздовж залізниці.

На світанку хлопці добрались до Кримки, а зустрівшись з нами, детально розповіли про проведення першої бойової операції.

Знищення військового ешелону окупанти приписували радянським диверсантам, скинутим з літака. Всюди проводились ретельні обшуки. А таємничі «парашутисти» на другий день преспокійно вийшли на роботу і з байдужими обличчями возили солому на ферму.

Зима в тому році була особливо суворою. Але ні тридцятиградусні морози, ні заметілі не перешкодили комітету «Партизанської іскри» виконати важливу роботу по створенню підпільних груп в інших селах району. Агітаційно-пропагандистська діяльність організації значно пожвавилась. Листівки поширювали аж за Південний Буг, що став під час окупації «кордоном» між німецькою і румунською зонами. Переправа на протилежний берег річки була зв'язана з великою небезпекою. Адже «кордон» охоронявся, і на дно йшов кожний, хто попадався на мушку «прикордоннику».

До лютого 1942 року «Партизанська іскра» перетворилась на велику, добре законспіровану організацію, в якій налічувалось двадцять шість чоловік. Протягом двох місяців до підпільної організації були прийняті: Борис і Микола Демиденки, Іван Павленко з села Катеринки, Надя Буревич з Кам'яної Балки, Володя Вайсман і Коля Остапенко з села Кумарів, Володя і Шура Волошини, Григорій Попик і Володя Златоуст — хлопці з Кримки.

Ваня Васильєв з Ново-Андріївки вступив до організації ще в січні 1942 року. Маленький на зріст, сором'язливий, він справляв враження підлітка років тринадцяти-чотирнадцяти. Із-за його зросту навіть дехто був проти того, щоб прийняти його в організацію. Та Парфен настояв на тому, щоб його прийняли, бо вчився з ним в одному класі і знав його як відважного хлопця. І справді, згодом цей чорнявий «малютка», як ми його жартома називали, з честю виконував найбільш ризиковані завдання комітету. Одного разу він прийшов до Парфена і таємниче сказав:

— Хочу з тобою поговорити про одну справу, Парфене.

— Ну, викладай, що в тебе там за таємниця.

— Знаєш, Парфене,— Ваня знітився,— у нас в селі з недавнього часу живе дуже хороша дівчина. Вона приїхала зі Львова. Живуть з матір'ю у бабусі. Парфен, коли б ти знав, яка вона чудова. А співає, наче артистка.

Парфен, усміхнувшись, глянув на Івана.

— Бачу, хлопче, ти закохався?

— Е, жаль, малий ростом вдався,— ніяковіючи, відповів Ваня.— Але скажу тобі відверто: подобається вона мені як справжній хороший товариш. Розумієш, з нею так легко. Дашею зовуть її. Яюсь я завів з нею розмову про боротьбу з окупантами. Вона зраділа, аж засвітилася вся. Ось заради цього я й прийшов до тебе. Вона відповіді жде...

— Добре, Ваню. Ми прийдемо з Митею в Ново-Андріївку. Побачимо, чи варта Даша таких похвал.

До війни Даша жила у Львові. Батько її з перших днів війни пішов на фронт, Даша з матір'ю евакуювались в Ново-Андріївку на Одещину до бабусі.

З перших днів дівчина пішла в колгосп на роботу. Життєрадісна Даша швидко подружилася з сільською молоддю. Виконувала комсомольські доручення, і незабаром вона стала визнаним вожаком ново-андріївської молоді.

...Через тиждень Парфен доповідав комітету, що підпільна організація поповнилась ще одним бійцем — Дашею Дяченко, яка погодилась взяти на себе створення підпільної групи в Ново-Андріївці.

У селі Кумарях Володя Вайсман за короткий час зумів створити надійну групу сміливих хлопців і дівчат.

У Кам'яній Балці діяла група, якою керувала комсомолка Надя Буревич. В її групі було шість дівчат, і ми жартома прозвали її «жіночим ансамблем». Надя часто приходила до своєї подруги Полі в Кримку, а поверталась в листівками, які згодом поширювала її група.

Пізнього вечора кривими засніженими вуличками села Петрівки Парфен поспішав до Володимира Степановича Моргуненка.

— От добре! А я думав, що ти не рискнеш по такому снігу йти.

— О ні, Володимире Степановичу, виходить, ви мене погано знаєте, — усміхнувся Парфен. — Хіба я міг не прийти?

Невелика кімната з двома маленькими підсліпуватими віконцями, глиняна підлога, застелена старенькими домотканими доріжками, з'їдена шашіллю шафа, два дерев'яних ліжка під стіною і кілька стільців — от і вся обстановка «нової» квартири Володимира Степановича. З того

часу, як його з сім'єю виселили з шкільної квартири, минуло кілька місяців. Моргуненко змушений був переїхати в глуху Петрівку, хоч, як і раніше, залишався працювати завідувачим початковою школою. Тепер йому доводилося щодня ходити в Кримку на роботу за п'ять кілометрів.

Довго тримав начальник жандармерії Анушку під наглядом директора школи. Не раз поліцаї робили обшуки в його квартирі. Та поведінка Моргуненка була бездоганною. Поступово нагляд за Володимиром Степановичем послабився. І жандармський офіцер був впевнений, що Моргуненко змирився з окупаційним режимом.

Вороги й не здогадувались, що ця «лояльна» людина має гаряче серце комуніста і є головним організатором боротьби проти окупантів.

Взимку навчання в початковій школі проходили вряди-годи. Ось тоді й почав Володимир Степанович їздити до своїх батьків, що жили в одному з сіл Балтського району.

І ніхто, навіть дружина, від якої він нічого не таїв, не знав, що, не доїжджаючи до Балти, Володимир Степанович сховався з поїзда і важкою ходою йшов до свого товариша по інституту, якого теж залишили для підпільної роботи в тилу ворога.

Володимир Степановичу було про що розповісти. І він, як колись на уроці в школі, не поспішаючи, доповідав штабу по організації партизанського руху на Одещині про діяльність комсомольсько-молодіжної підпільної організації «Партизанська іскра». Він говорив про важкі матеріальні втрати, заподіяні фашистам в результаті залізничної диверсії, здійсненої організацією, про листівки, від яких скаженіють окупанти, про поступове розширення зони діяльності підпільної організації.

А ранком Володимир Степанович знову в поїзді. За вікнами біжать дуби-велетні Савранського лісу. Потім ліс змінює поле. Дивлячись на безкрай простір, Володимир Степанович з боєм в серці згадував, як він любив з шко-

лярами, бувало, вийти в поле, що жовтіло пшеницею. Думав про те, як багато доведеться витратити сили, щоб знову колосилися колгоспні поля. У вікні промайнули знайомі станційні будови. Пропливли руїни вокзалу. Поїзд різко зупинився. За годину Володимир Степанович був уже дома.

— Шуро,— покликав він дружину.— Сходи, будь ласка, до Бориса Демиденка і скажи йому, що я чекаю Парфена увечері.

І Парфен не забарився. Він сидів перед Володимиром Степановичем, тримаючи в руках шапку-чапаївку, примурживши сірі, трохи короткозорі очі, і уважно слухав свого учителя.

Володимир Степанович підсунув ближче до Парфена стільця і ласкаво обняв за плечі.

— Ну, товаришу командир «Партизанської іскри», можу порадувати: штаб передав усім іскрівцям подяку за першу бойову операцію.

Парфен широко розкритими очима дивився на Володимира Степановича, сяючи від радості.

— Передайте...— від хвилювання він не знаходив слів.— Передайте, що на нас можна повністю покластися. Ох і зрадіють хлопці, коли дізнаються.

— Але нехай вас похвала не заспокоює,— перебив Володимир Степанович.— Роботи ще дуже багато. Слухай уважно, що робити далі: листівки, як і раніше, треба поширювати. Закликайте молодь ухилятися від фашистської каторги. Наближається весна. Окупанти докладуть всіх зусиль, щоб засіяти землю. Штаб наказав будь-що зірвати весняну посівну кампанію.

Довго ще сиділи вони, задушевно розмовляючи, і тільки десь опівночі Парфен розпрощався зі своїм учителем. Він ішов додому, сповнений почуття гордоців і впевненості. Настав час переходу до бойових дій організації.

Про все це й розповів Парфен на черговому засіданні

комітету, цього разу в хаті Юрія Ісаченка. Всі жваво брали участь в обговоренні питання про створення диверсійних груп з постійним складом бійців, крім Шури. Він і цього разу був чимось незадоволений, весь час крутив головою, нетерпляче йорзав на стільці, потім підвівся і рішуче мовив:

— Хлопці, я хочу сказати кілька слів. Так от... Я бачу, що вам сподобалось вовтузитися з німцями в цьому підпіллі. От ви розробляєте нову структуру... А мені набридло. Не тим шляхом ми йдемо, що треба. Я визнаю боротьбу тільки зі зброєю в руках. А тут листівки... От ми їх розклеюємо, люди читають, а німці, якими були, такими і є. Ці листівки шкодять німцям не більше, аніж укуси мух.

Із-за столу встав Митя, підійшов до Шури.

— Слухай, вояко! Невже ти не розумієш, що, крім німців і нас, є ще тисячі радянських людей. Бачте, його не задовольняють листівки. А чи знаєш ти, яке значення надає партія агітації в тилу ворога? Прийде час, і ми підемо в ліс, а поки що, будь ласка, підкоряйся дисципліні.

— Правильно, Митю.— Парфен намагався говорити спокійно, але по обличчю було видно, що він хвилюється.— До цього часу, незважаючи на всі твої витівки, ми знали тебе як хорошого і сміливого товариша. Всі доручення підпільної організації ти виконував добре. А тепер ти висловлюєш сумнів у доцільності листівок. Але ж ти сам скільки разів розклеював їх, і жодного разу я не помічав, щоб ти був невдоволений. Чому ж ти втратив віру в нашу організацію? Адже ти знаєш, що ми ще не готові до перебазування в ліс, та й партійний штаб вважає, що ми — на своєму місці.

Шура мовчав. Потім встав і, не дивлячись ні на кого, заговорив:

— Не сердьтеся на мене, хлопці. Зрозумійте, дома в мене такі умови, що далі так продовжуватись не може.

Я не хочу сказати, що батьки мої проти тієї справи, за яку ми боремось, але, щоб уберегти мене від небезпеки, вони готові на все. Батько, здається, догадується про причину мого зникнення з дому. Тиждень тому він пригрозив мені, що вистежить, куди я ходжу ночами і піде в жандармерію, щоб нам, як він висловився, «добре набили м'які місця і навчили поважати батьків». Ось чому я хочу в ліс.

Шура замовк. Парфен здивовано підвів брови:

— Дивний ти, Шура. Та хіба ж можна так робити? З батьком не мириш, а під сумнів ставиш всю нашу справу.

— Ти правий, Парфене, — признався Шура. — Але мені здається, що, перебуваючи в лісі, ми били б фашистів по-справжньому, а не так, як тепер. Але я не настоюю на своєму, хлопці, хай буде по-вашому.

— До того часу, — різко перебив його Парфен, — поки ти спільну справу будеш розділяти на «нашу» і «свою», ти не зможеш бути поруч з нами. Запам'ятай це. І хоч ти нам друг, а зривати роботу комітету не дозволимо.

Коли пристрасті утихли, комітет перейшов до обговорення завдань диверсійних груп.

— Дивіться, — показував Парфен олівцем на карті, — через Первомайськ вздовж шосе, гітлерівці проклали потужний телефонний кабель, що з'єднує південний фронт з гітлерівським генеральним штабом десь на заході. Вздовж цього шосе проходить повітряна телефонна лінія. Підпільний штаб наказав насамперед знищувати засоби зв'язку ворога. Треба організувати спеціальну диверсійну групу, дістати необхідні інструменти, і хай вона спеціалізується в цій справі. Доручимо, товариші, цю роботу Миші Кравцю. Добре було б також створити загін, який, так би мовити, працював на транспорті. Які є пропозиції, друзі?

— У мене є! — несподівано «ожив» Шура. — Чому в

такому разі не створити диверсійний загін, який діяв би на залізниці? Тим більше, що початок зроблений, та й хлопці є, що мають певний досвід...

Парфен усміхнувся.

— Згоден з тобою і вважаю, що цю групу треба доручити саме тобі. Діло?

Шура почервонів, і було видно, що він залишився задоволений.

В обов'язок агітаційно-пропагандистського загону ставилось виготовлення і поширення листівок, а також проведення політичної роботи з членами підпільної організації. Командиром цього загону призначили мене.

Підпільні групи, створені у віддалених населених пунктах, повинні були діяти самостійно, погоджуючи свою діяльність з підпільним комітетом «Партизанської іскри».

Надалі всіх, кого приймали в підпільну організацію, розподіляли по цих трьох загонах.

ЗВ'ЯЗКИ МІЦНІЮТЬ

Весна прийшла рання. Розтанув сніг, розкисли вулиці. Загрузаючи по коліна в грязі, я йшов до Миші Кравця. Опівденне сонце піднялось досить високо, але холодний вологий вітер продував крізь стареньку тілогрійку. Раптом за селом пролунало кілька пострілів. Я стривожений зупинився, прислухаючись. Але постріли більше не повторилися, і я рушив далі. Мишу застав за шевцюванням.

— Здоров будь, Іване. Сідай. А я ось шевцюю, хоч раніше ніколи й шила в руках не тримав. Коли ще кілька років тут побудуть окупанти, то, мабуть, усіх навчать ходити в Адамовому одязі.— Михайло розсміявся і підкинув у руці чобіт з незграбними латками. Потім, відклавши його вбік, спитав:— Борщ їстимеш? Свіжий, гарячий.— І, не дочекавшись відповіді, гукнув:

— Мамо, дай нам попоїсти!

У цей час за вікном знову пролунали постріли. В одну мить ми опинились надворі і побачили страшну картину: вулицею, місячи грязюку, йшла колона жінок і дітей. Їх супроводили жандарми і поліцаї верхи на конях. Напівроздягнуті, босі жінки вели за руки виснажених дітей. Деякі з них несли на руках немовлят, закутаних у брудне лахміття. Раптом одна з жінок захиталась і упала просто в грязюку, притискуючи до себе дитя. Її намагались підняти ті, що йшли поруч. Незважаючи на смертельну небезпеку, що загрожувала нам, ми кинулися до нещасної жінки, підняли її і передали в руки іншим жінкам.

— Назад! — ревли конвойні, наїжджаючи на нас кінями, зриваючи з плечей карабіни.

У повітрі лунали зойки жінок, що своїм тілом прикривали дітей. Пройшовши метрів з тридцять, жінка, яку ми підвели, знову впала.

— Убийте, гади, не мучте! — розлігся її передсмертний крик. Один з жандармів вистрілив, навіть не злазячи з коня. Все це, як жахливий кошмар, відбулося у нас на очах. Мишко рвонув на собі комір сорочки і кинувся до клуні. Я побіг за ним. Гарячково розгрібаючи руками соломі, він дістав гвинтівку.

— Що ти хочеш? — спитав я.

— Стріляти. Нехай мене уб'ють. — Він майже кричав. Його губи побіліли й тремтіли. Побачивши, в якому він стані, я захопився за гвинтівку і потягнув до себе.

— Відійти, Іване! — крикнув він і рвонув гвинтівку з такою силою, що я упав на землю. Схопившись на ноги, я знову загородив йому дорогу.

— Мишко, ти один, а їх десятків зо два. Ти загинеш і поставиш під загрозу всю організацію. Опам'ятайся! — Я старався говорити якомога переконливіше.

Михайло якось одразу обм'як. Гвинтівка випала у ньо-

го з рук, він схилив голову на груди й заплакав. Заховавши пістолет у кишеню, я підійшов до нього й обняв за плечі...

Вже коли я був біля воріт своєї хати, знову почулись постріли на околиці села. Стрільянина тривала хвилин десять, потім все стихло. «Розстріляли всіх»,— майнула страшна здогадка.

...Двадцять шість дітей і тридцять жінок були розстріляні тоді на околиці Кримки. Кати, зробивши свою чорну справу, їхали назад і весело перемовлялись, ніби нічого їм не сталося.

* * *

Холодна мжичка сіялась вже більше доби. Небо затягнули сірі хмари. Вночі було темно, хоч око виколи. На станції Кам'яний Міст, брязкаючи буферами, зупинився ешелон. Простоявши хвилин двадцять, він повільно, ніби знехотя, рушив і, збільшуючи швидкість, незабаром зник у темряві. На колії лишилась п'ятдесятитонна цистерна. Трохи згодом підійшов маневровий паровоз і загнав цистерну в тупик. Це окупанти, готуючись до посівної кампанії, заготовляли пальне.

«Знищити бензин»,— вирішив підпільний комітет.

Наступної ночі до залізничної станції знайомою стежкою прямували троє іскрівців. Ось попереду замаячили тьмяні вогники селища. Дійшовши до невеличкого будиночка, вони зупинилися. Навколо — мертва тиша. Минали хвилини, а хлопці все стояли біля паркана, чекаючи когось. Нарешті, почулися кроки, і з темряви виринула постать. Один за одним всі пройшли через хвіртку і опинилися на маленькому затишному подвір'ї. Тут жив потомствений залізничник, дядько Гаврила Длюбарського, одного з учасників «Партизанської іскри». Через нього Гаврило взнав про бензин і повідомив про це комітет. І от

зараз хлопець на подвір'ї дядькової садиби ждав диверсійну групу.

— Я вже давно вас чекаю. Був там. Цистерна все ще стоїть в тупику. Вартовий більше буває на вокзалі, ніж на посту,— пошепки розповідав Гаврило.— Залізничну колію перейдемо за переїздом, там безпечніше. У вас все готово?

За хвилину хлопці вийшли на вулицю і зникли в чорній темряві ночі. А незабаром на станції пролунав оглушливий вибух. Величезні язики полум'я охопили розбиту цистерну, з якої в усі боки хлинули вогняні потоки. Горіло все навкруги: штабелі шпал, складське приміщення, розташоване біля самого насипу, в якому окупанти зберігали дорожній інвентар, бочки зі смолою, що лежали неподалік.

Німці заметушилися. То тут, то там лунали безладні постріли, тривожно гули паровози. А за селищем, захекавшись від бігу, стояли четверо іскрівців і радісні спостерігали пожежу, що вирувала неподалік. Ще одна бойова удача, ще одна маленька перемога над окупантами.

* * *

Наступної ночі на Кінецьпільському полустанку гранатами було підірвано два трактори, які окупанти мали відправити в п'яте відділення колишнього радгоспу ім. 25-річчя Жовтня, де створили «імперське» господарство. Одночасно поблизу Первомайська згоріла німецька автомашина, на якій везли свиней.

Загарбники стривожились неабияк. Арештували багатьох залізничників на станціях Голта, Кам'яний Міст, Врадіївка, а також кількох робітників депо, посилили охорону залізниці. Подвір'я Первомайського машинобудівного заводу фашисти перетворили на концтабір, в катівні якого було кинуте сотні мирних радянських людей.

На початку березня 1942 року був обнародований наказ повітового префекта Ізонеску, яким заборонялося населенню ходити з села в село без перепусток жандармерії.

Крім того, на територію так званої Трансністрії з весни 1942 року окупанти почали переселяти циганів, які до того проживали на території Румунії. В Кримці їх було розселено більше ста чоловік.

* * *

...Тихо й затишно в кабінеті локотенента Анушку. Офіцер читає секретне розпорядження префектури, в якому повідомлялося, що протягом минулого місяця на території Кривоозерського повіту було вбито трьох жандармів, двох солдатів королівської армії і чотирьох солдатів німецької армії. Спалено п'ять автомашин з військовим майном. Знищення запасів бензину на станції Кам'яний Міст, чотирьох тракторів і кількох сівалок свідчить про те, що підпільники ставлять собі за мету зірвати посівну кампанію. Тому начальники жандармерій повинні бути особливо пильні в цей період. Префектура впевнена, що підпільники мають в багатьох населених пунктах своїх людей, які активно допомагають їм провадити підривну роботу. Префектура наказує завербувати таємних агентів з місцевих жителів і з їх допомогою виявити і безжалісно ліквідувати всіх, хто підриває основи нового режиму. Таємні агенти повинні бути поза всякою підозрою з боку населення. Скласти списки всієї місцевої молоді, комсомольців — окремо. Наказ виконати негайно і доповісти особисто...

Анушку поклав тремтячими руками папір на стіл. Радянські конспіратори в Кримці. Його життя залежить від волі цих таємничих підпільників. О, йому зовсім не хочеться вмирати серед цих мужиків. Треба негайно почина-ти діяти.

— Петру! — гукнув він до свого помічника.

На порозі виструнчився, не мигаючи олов'яними очима, капрал Петру. Локотенент недолюблював свого помічника. Кожного разу, коли він бачив жирну, завжди п'яну пику плутонера, його всього пересмикувало. Він не раз просив начальника повітової жандармерії замінити його. Але щоразу чув у відповідь стереотипну фразу: «Жандармська служба — брудна служба, і нехай ваш помічник робить все те, що інакше довелося б робити вам самому».

— Де зараз шеф поліції? — спитав він, не дивлячись на Петру.

— Не можу знати, домнуде локотенент, — ледве повертаючи язиком, відповів той.

У кабінеті було жарко, і капрал відчув приступ нудоти. Те, що було в шлунку, підходило до горла, і він докладав усіх зусиль, щоб стриматися. Помітивши стан свого помічника, Анушку наказав:

— Йди і за годину повертайся з Романюком.

— С-слухаю.

Коли двері за ним зачинилися, Анушку запалив сигарету. Зручно влаштувавшись у м'якому кріслі, він почав обмірковувати одержану від начальства директиву. Саме в цей момент і прийшов шеф поліції.

— Ось стілець, сідай, — запропонував Анушку поліцаєві, який виструнчився перед начальством. Досі локотенент ставився до нього з почуттям гидливості і ніколи не дозволяв сидіти в його присутності. І раптом...

— Слухай, Романюк, — трохи помовчавши, звернувся до нього Анушку, — на тебе можна покластися?

— Так точно, пане начальнику. Радий старатись, — схопившись, випалив поліцай. Він хотів ще щось додати, але, побачивши нетерпляче піднесену руку офіцера, замовк і незграбно сів.

— Так ось, слухай уважно. Ти місцевий житель, знаєш усіх. Як, на твою думку, чи є в Кримці люди, віддані новій владі?

— Пане начальнику, я знаю всіх до одного. Усі тільки й чекають, коли повернеться Радянська влада. Всіх їх треба перевішати,— бризкав слиною Романюк, по-собачому зазираючи в очі Анушку. Той почервонів від злості.

— Дурень, без тебе знаю, що робити. Ти допоможи знайти кількох надійних людей, а все інше не твого розуму діло. Зрозуміло? Ось так. Попереджаю: в цьому питанні неприпустима найменша помилка. Інакше ти перший висітимеш он на тій вербі.

Романюк знову скочив.

— Пане начальнику, вважайте мене першим, а щодо інших я подумаю і скажу вам завтра.

Анушку почулося, немов за дверима щось упало. Він рвучко відчинив двері і побачив прибиральницю Віру Насальську, яка зосереджено водила ганчіркою по підлозі. Віра навіть не розігнулася, а продовжувала мити підлогу. Та коли б Анушку в ту хвилину глянув на її обличчя, він побачив би, як воно зблідло. Анушку нагримав на прибиральницю і наказав надалі прибирати біля кабінету тільки з його дозволу.

Увечері того ж дня Віра Насальська доповідала комітету про розмову начальника жандармерії з Романюком. Одержавши завдання дізнатися, кого Романюк рекомендуватиме таємними агентами, Віра пішла, а ми ще довго сиділи у маленькій затишній спальні Парфена і перебирали в пам'яті всіх, хто міг би піти на цю мерзенну справу.

Важко було вгадати, проте ми розуміли одне: окупанти роблять усе, щоб покінчити з підпіллям у повіті. А тому ми повинні бути ще пильнішими і відповісти на репресії загарбників посиленням бойової діяльності.

Страшним терором фашисти намагалися придушити у радянських людей волю до опору. Кожного дня гітлерівці вивішували списки розстріляних і повішених мирних людей. Але з кожним днем боротьба проти загарбників на тимчасово окупованій ними території посилювалась. Напередодні Першого травня 1942 року окупанти привели в бойову готовність жандармські та поліцейські пости, охоронну службу залізниці. Скрізь нишпорили патрулі, поліцаї одержали наказ стріляти в кожного, хто з'явиться на вулиці після десятої години вечора.

І як же розлютився начальник повітової жандармерії полковник Алексяну, коли ранком Першого травня з усіх жандармських постів перелякано повідомили, що в одинадцяти населених пунктах повіту розклеєні більшовицькі листівки. Годину тому він мав неприємну розмову з генералом Штумпфе. Той звинуватив його в м'якотілості. Причиною несподіваного візиту генерала був напад партизанів, які базувалися в Савранському лісі, на німецьку автоколонну. Дорого заплатив би полковник, щоб не було цього клятого лісу, надійної схованки для партизанів... Генерал кричав і недвозначно погрожував замінити полковника «більш енергійним офіцером».

Не встиг ще від'їхати генеральський «оппель», як телефон розносив в усі кінці повіту хрипкий голос полковника, що погрожував розжалувати і відправити на фронт всіх начальників жандармських постів, якщо найближчими днями не буде знищено гніздо підпільників.

Надто страшний був для боягузливого локотенента фронт, яким завжди лякав його полковник повітової жандармерії. Переляканий Анушку викликав до себе поліцай Доценка.

— Розповідай, про що дізнався, — коротко кинув він.

— Домнуле локотенент, — почав Доценка. — За вашим наказом ми чергували в селі цілу ніч. До дванадцятої ночі все було тихо, і я вже вирішив, що вони не насмілилися

порушити порядок перед Першим травнем. Ми пройшли в кінець села і вирішили повернутися до сільської управи. І раптом біля телеграфного стовпа побачили людину. «Стій!» — гукнув я, але у відповідь грімнув постріл. Я був поранений у голову, домнуле локотенент, але хоробро кинувся за бандитом, який тікав і відстрілювався.

Поліцай хитнув забинтованою головою, немов підкреслюючи перед жандармським офіцером свою хоробрість. Він, звісно, не сказав йому нічого про те, що, почувши постріли, впав у канаву і розбив з переляку голову. І лише коли все стихло, вискочив з канави і почав пускати в темряву обойму за обоймою.

— Повернувшись згодом на те саме місце, — брехав далі Доценко, — ми побачили наклеєну на стовпі ось цю листівку. — Він витяг з кишені френча зім'ятий аркуш і поклав його на стіл. Розгладивши листівку, Анушку замислено дивився на рівний красивий почерк, яким вона була написана.

— Йолоп, іди з моїх очей, — несподівано грімнув він на Доценка.

Коли двері за поліцаєм зачинилися, Анушку витяг з сейфа папку і витрусив на стіл купу листівок. Всі вони були різного формату, написані на різному папері і різним почерком. Правда, під текстом кількох перших листівок стояв лаконічний підпис «Комітет», а всі інші були підписані іменем «Партизанської іскри».

«Хто вони?» — в котрій раз запитував себе Анушку і кожного разу розгублено знизував плечима. Він вже не вірив, що це справа рук радянських парашутистів, більша частина яких потрапила в полон. Крім того, арештовано сто колишніх комуністів і активістів.

Гестапо і сигуранца останнім часом розстріляли десятки мирних людей за найменшою підозрою. Багато таємних агентів стежили за всіма, кого окупанти вважали підозрілими. Але акти саботажу і диверсії не тільки не

припинились, а, навпаки, почастишали. Ось і події останньої ночі свідчать, що хвиля масових арештів не зачепила підпільників, що кожної доби можна чекати нових диверсій і вбивств.

Анушку хапав листівки, вдивлявся в них, наче хотів за рівними рядками побачити живих людей. Але рядки мовчали, як мовчали і зрадники Батьківщини, таємні агенти, що марно намагалися натрапити на слід невловимих патріотів.

* * *

Пригрівало травневе сонечко. Окупанти виганяли населення працювати в поле, силою примушували проводити посівні роботи. Вже наприкінці травня поля вкрились дружними сходами кукурудзи. Декотрих юнаків і дівчат Кримки послали на прополку кукурудзи. Серед них були й підпільники. Вони ненароком підмовляли молодь знищувати сходи кукурудзи. Від дороги проріджували так, як треба, а заглибившись метрів на двадцять у глибину гону, залишали щонайбільше двадцять процентів стебел. Найбільше старався Миша Чернявський. Оглядаючись на «очищене» поле, хлопці і дівчата жартували.

Ось і обідня перерва. Бригадир Ветушняк стомлено почвалав у село, а ми юрбою рушили обідати в лісопосадку.

До мене підійшла Поля Попик.

— Пообідаємо разом,— запропонувала вона і пильно подивилась на мене. Я зрозумів: Поля хоче щось сказати.

Ми сіли обідати окремо від усіх. Переконавшись, що поблизу нікого нема, Поля пошепки почала розповідати:

— Учора я була у Наді Буревич з Кам'яної Балки. Вона випадково дізналася від хлопчаків, що в Бузі на великій глибині лежить багато зброї. Чи не спробувати нам її дістати?

— Гаразд, перекажи Наді, що ми прийдемо до неї. Хай тільки уточнить місце, де лежить зброя.

Наступного дня, як тільки смеркло, Парфен, Шура Кучер, Сашко Волошин і я пішли в Кам'яну Балку. Відстань між селами вісім кілометрів, і за годину ми вже були в Кам'яній Балці. Довелося довго петляти вузькими вуличками, аж поки знайшли хату Наді Буревич. Розмова відбулась коротка. Дівчина хотіла супроводжувати нас, але ми не дозволили їй, бо це зв'язано з небезпекою. Вирішили йти берегом.

Безжурно шуміла вода, ліниво перекочуючись через кам'яну греблю.

— Хто йде?— раптом пролунав голос, і як з-під землі перед нами виросла постать з гвинтівкою в руках. Сухо клацнув затвор. «Тікати»,— майнула думка. Але всі залишились стояти. Поліцай, не опускаючи гвинтівки, підійшов до нас.

— О, старі знайомі,— насмішкувато мовив він.— Що ви тут шукаєте?

Ми стояли і гарячково обмірковували, як виплутатись з цієї історії. Поліцай ми знали, до війни він вчився в нашій школі.

Шура Кучер вдарив по струнах балалайки і байдужим голосом відповів:

— Хлопче, опусти пушку, ніхто тебе не боїться. Ми прийшли до дівчат. Зрозуміло? А тепер зійди з дороги і не псуй нам настрої.

Але поліцай вперто вимагав перепустку і погрожував, що відведе нас в жандармерію. Тоді ми вирішили його налякати. Оточили тісним кільцем, і Сашко Кучер процідив крізь зуби:

— Слухай, дурню, якщо комусь писнеш, що бачив нас, повіриваємо ноги з того місця, звідки вони ростуть. А до дівчат ходили і ходить будемо.

Парфен вирвав з рук поліцай гвинтівку і розрядив її.

Обойми з патронами поклав у кишеню, а гвинтівку віддав поліцаєві назад.

Дальші події показали, що це була одна з наших помилок, але тоді нам чомусь здавалось, що наляканий поліцай мовчатиме.

Через півгодини ми вже були біля заповітних гранітних скель.

— Ось тут, хлопці, — схвильовано видихнув Парфен.

Залишивши Сашу Волошина на березі, ми роздяглися і тихо опустились у воду. Пірнати в чорнильно-темну глибіню було моторошно. Роздумувати довго не було часу, і я пірнув на саме дно. Гарячково нишпорив руками і ногами в піску, але нічого не знайшов. Пірнув удруге, втретє — і все безрезультатно. Десь поруч почувся сердитий голос Парфена:

— Не інакше, як Надю обдурили. Вже шість разів пірнаю і нічого не знаходжу.

Вирішили обслідувати ще раз все дно.

Я знову пірнув і відчув, що ногою доторкнувся до якогось предмета. За хвилину витяг гвинтівку, вкриту зеленим слизом. Побачивши мою знахідку, хлопці пожвавилися і знову кинулись у воду. За годину на березі виросла купа зброї. Ми задубіли так, що зуб на зуб не падав.

— Хлопці, адже це справжнє багатство! — захоплено шепотів Сашко, оглядаючи ручний кулемет, чотири гвинтівки, три диски і цинкову коробку з автоматними патронами.

Ми поспішно вдяглися і подалися у степ, згинаючись під вагою зброї.

Другого дня я, як завжди, у вісім годин ранку був на роботі в трудобщині. Тільки-но почали знехотя ворушити вилами сіно, як раптом хтось гукнув:

— Хлопці, жандарми їдуть!

Справді, на дорозі з'явилася бричка, що швидко наближалася до нас. Тривожно закалатало серце. Було зрозуміло: жандарми їдуть не для того, щоб подивитись на нас. Я пригадав учорашню нічну зустріч з поліцаєм. «Невже за мною?», — подумав я і оглянув хлопців, що працювали зі мною. Серед них не було жодного учасника підпільної організації.

За хвилину бричка круто повернулася і зупинилася. На передку, поруч з візником, сидів староста, а позаду закурені пилом двоє жандармів. Староста переводив свої баранячі очі з одного обличчя на інше, поки не зупинився на мені...

— Ось він, пане капрал.

— Герасименко? — спитав жандарм і зміряв поглядом з ніг до голови. Не чекаючи відповіді, він надів мені паручники.

Жандарми впхнули мене в бричку і повезли в село.

Я був переконаний, що причиною арешту є вчорашні відвідини Кам'яної Балки. Проте вирішив запитати в старости:

— За що мене арештували? Адже ви знаєте, що я працюю добре. — Я намагався говорити якомога спокійніше, але староста лише промимрив, що він не просто собі староста, а «домнул староста», і мені про це вже пора пам'ятати. «Що з товаришами? Невже і їх заарештовано?» — невідступно билась тривожна думка. Розчинились ворота, і бричка повільно в'їхала на подвір'я жандармерії. На ганку у своїй улюбленій позі стояв Анушку і задоволено посміхався.

— О, ми вже зустрічались! Радий зустрітися знову. Вже загоїлась спина?

Анушку, мабуть, був у доброму настрої, і тепер постукував стеком по лакованих крагах.

— Пане офіцер, за що мене арештували?

— О, зараз, хлопче, дізнаєшся про все. Ведіть його до мого кабінету!..

— Ну, розповідай, куди ходив минулої ночі?..

Тепер все ясно: поліцай виказав нас. Я відповів (як ми й домовились вчора), що ходив у Кам'яну Балку до знайомої дівчини.

— З ким?

«Що на це відповісти? Назвати товаришів? А може, поліцай не назвав їх, і вони уникли арешту?»

— Сам ходив, пане офіцер.

— Дивно, як це ти не помітив своїх друзів, що були з тобою?

— Я, пане офіцер, відповідаю тільки за себе. І я не вважаю за злочин зустрітися з знайомими дівчатами, хоч би вони жили в іншому селі.

— Не клей дурня. Кажі, хто з тобою був у Кам'яній Балці і чого туди ходили?

— Та я й прізвищ їхніх не знаю. Зустрів на вулиці. Це розлютило Анушку, і він гукнув щосили:

— Жандарми!

Вбігли два жандарми і за наказом шефа почали «обробляти» мою спину канчуком з свинцевим наконечником. Не знаю, чи довго тривала ця «вправа», але коли я опритомнів, то на мені замість сорочки було саме закривавлене ключчя.

— Кажі, бандите, з ким і навіщо ходив у Кам'яну Балку?!

Виплюнувши на підлогу згусток крові, я ще раз відповів офіцеру, що не знаю тих хлопців.

У цей час постукали, і в кімнату ввійшли жандарм

і Романюк. Вони поклали на стіл кілька книг. Хоч жандарми розмовляли між собою румунською мовою, я все ж зрозумів, що у мене вдома робили обшук і це принесли мої книги. Але я знав, що, крім цих кількох книг, жандармам не вдалося знайти більш нічого.

Анушку наказав відвести мене в камеру. Там чекала мене несподіванка: у півтемряві я побачив Парфена, Шуру і Сашка.

Привітавшись з друзями, я попросив їх допомогти сісти. Втім, вони були не в кращому стані. Анушку не шкодував канчуків, щоб примусити хлопців зробити потрібне йому зізнання, але все даремно.

Пан локотенент ніяк не міг зрозуміти цих босоногих підлітків з обвітреними обличчями. Не зміг він зрозуміти їх і в 1956 році, коли, сидячи на лаві підсудних, слухав численні свідчення радянських людей і з упертістю кретина заперечував свою провину, посилаючись на службовий обов'язок.

...Минали дні, а жандармський офіцер щодня викликав всіх чотирьох по черзі на допит. Так тривало три тижні. Мабуть, він мав підозру, що ми зв'язані з підпіллям.

Одного разу нам вдалося через Віру Насальську передати записочку для Дмитра Попика.

«Дорогі товариші,— ледве розбирав Митя слова, надряпані на клаптику газети.— Незважаючи на наш арешт, ви не повинні припиняти роботи. Інакше підозріння посиляться. Тримаємося бадьоро. Певні, що все скінчиться щасливо».

Минуло два дні, і за десять кілометрів від станції Врадіївка злетіла в повітря моторна дрезина з жандармом і військовим комендантом залізничної дільниці Йоганом Коглером.

Керівник підпільної групи в селі Кумарях зі своїми хлопцями зробив спробу вбити начальника поліції Володимира Щербаченка. Виходець з розкуркуленої молдаван-

ської сім'ї, Щербаченко затаїв люту ненависть до Радянської влади. З перших днів окупації Щербаченко почав вислужуватись перед фашистами: виказував колишніх активістів, членів партії, а одного разу, зустрівши біля криниці радянського військового парашутиста, затримав його і видав поліції.

Згодом Щербаченка призначили начальником поліції в селі Кумарях і навіть нагородили фашистською медаллю. Щербаченко не залишився у боргу в окупантів. Він став одним з кривавих катів на Первомайщині, одним з перших записався добровольцем для участі в масових розстрілах радянських людей.

І ось Володя Вайсман з Миколою Остапенком влаштували засідку на Щербаченка, коли той з групою поліцаїв з села Тридубів (нині Кривоозерський район на Миколаївщині) конвоював жінок і дітей в Богданівку для розстрілу. В десяти кілометрах від села спалахнув короткий бій. Два поліцаї були убиті, а пораненого Щербаченка виніс кінь...

А ще через ніч у кількох селах повіту були розкидані листівки і, що особливо розлютувало локотенента Анушку, одну з них було наклеєно на грибок вартового біля воріт жандармерії.

Всіх жандармів підняли по тривозі. Анушку бігав перед шеренгою переляканих жандармів і несамовито горлав:

— Мерзотники! Негідники! Мені потрібні справжні жандарми, а не слинтяї!

Почувши цей галас, ми з тривогою чекали виклику на допит. І справді, незабаром відчинилися двері, і на порозі з'явився жандарм...

Допит тривав протягом усього дня. Але безсилим виявився локотенент Анушку перед чотирма селянськими хлопцями. Не маючи жодних доказів проти нас, він змушений був обмежитись тим, що звинуватив всіх у пору-

шенні наказу окупаційних властей про заборону відвідувати інші населені пункти без спеціальної перепустки.

Наступного дня під конвоєм нас відправили в Первомайськ у тюрму, де ми мали стати перед військовим судом.

Тихо шумлять білокорі берези, стрункі тополі, тремтливі вільхи. З-за хмар часто визирає місяць і кидає на обличчя хлопців світлі блики. Це знову зібралися члени підпільного комітету «Партизанської іскри» на своє засідання, на якому вперше присутній Володимир Степанович Моргуненко. Говорить він, як завжди, спокійно, переконливо.

— Наступ ворога на фронті ще триває, але перелом уже настав. Фашистів зупинили під Сталінградом. А ми знаємо, що за Волгою і на безкраїх просторах Сибіру наша Батьківщина готує такі сили, які завдадуть нищівного удару і розчавлять військову машину гітлерівців. Штаб вважає за необхідне, щоб ви посилили агітаційну роботу серед населення. Жодна наша перемога на фронті, жодна подія в країні не повинні пройти повз увагу радянських людей. Завдання зрозуміле? А тепер, хлопці, розкажіть, як ви себе почуваете? — звернувся Моргуненко до нас. — Адже ви тільки вчора повернулись з тюрми.

— Та нічого, — за всіх відповів Парфен. — Могло бути гірше. А ми, власне, відбулися дрібничками — шість місяців тюрми на чотирьох та побиті спини... Зате розумніші будемо. Хоч, правда, он Шура Кучер каже, що він так далі не може, і ставить перед комітетом питання про негайний перехід підпільної організації в ліс.

Всі повернули голови в бік Шури. Він підвівся і уперто сказав:

— Не можу я далі так жити, весь час залежати від безглузвих випадковостей. Та був би я в лісі — мене й сотня жандармів не схопила б живим. А тут, як безсиле

щени, без жодного пострілу поволокли до жандармерії. Хіба це годиться, Володимире Степановичу?

— Не розумію тебе, Шура. Адже ті причини, які ти навів, не переконливі. Розумію, що тобі важко, але якщо ми всі будемо діяти так, як ти, нас легко буде перемогти. Ми тим і сильні, що в нас непохитна воля, віра в неминучу перемогу, дисципліна і більшовицька витримка. Чи маєш ти всі ці якості?

У відповідь Шура зухвало вигукнув:

— Ви собі як хочете, а я піду в ліс негайно. Знайду партизанів і все!..

І пішов. Миша Кравець кинувся, щоб зупинити Шуру, та йому заступив дорогу Парфен.

— Стривай! Нехай іде. Ось побачиш, він повернеться і розкаюватиметься. Я його знаю. А тоді ми подумаємо, чи простити йому сьогоднішній вчинок.

Настрій у всіх був зіпсований. Володимир Степанович заспокоював хлопців:

— Бачу, Шура справді невитриманий. Але я згодний з Парфеном: він зрозуміє свою помилку і повернеться до вас. От тоді й вирішуйте, як його покарати...

ТРАГЕДІЯ ДАШІ ДЯЧЕНКО

Лукія Кіндратівна поралася на подвір'ї.

— Добрий вечір, тьотю,— привітався Ваня Васильєв.— Парфен вдома?

— Господи, та він зовсім од дому відбився.— Лукія Кіндратівна безнадійно махнула рукою.— Скільки разів просила: не ходи, синку, ночами, адже жандарми й поліцаї навколо. Рани на спині ще й досі не зажили, а він не кається. Сиділи б дома, то може й діждалися б кращих часів, коли згинуть оці супостати.

— Лукіє Кіндратівно, та хіба ж можна всидіти дома?

— Ох, і боюся я за вас, діти, бачу, що не гуляти ви ходите. Чує моє серце біду...

В цей час із-за хати вийшов Парфен. Побачивши Ваню, радісно кинувся до нього:

— Здоров, друже. Давно щось ти не приходив до нас. Пішли в хату. Мамо, я голодний, наче вовк, та й Ваня з дороги не відмовиться попоїсти.

Поставивши обом по тарілці борщу і хлібницю з чорним, навпіл з картоплею, хлібом, Лукія Кіндратівна вийшла з кімнати. Як тільки за матір'ю зачинилися двері, Парфен почав розпитувати Васильєва:

— Чому так довго мовчали? Адже два тижні вже минуло. Як Даша? Я вже збирався сам йти до вас чи послати когось з хлопців, щоб дізнатися причину мовчанки.

Ваня взяв зі столу ніж, акуратно розпоров підкладку піджака, дістав звідти туго скатану паперову трубочку і передав Парфенові.

— Читай.

«Дорогі товариші, — писала Даша, — бойовий привіт вам від усієї нашої групи. Про себе довго не повідомляла, бо окупанти скрізь шукають радянських парашутистів. Жодного парашутиста не піймали і зараз хапають кого попало.

Тиждень тому ми спалили дві скирти сіна, заготовленого німцями для своєї армії. Чотири рази розклеювали листівки в п'яти селах одночасно. Та дівчина, про яку я повідомляла минулого разу, виявилась відважною у всякій ситуації. Вона обіцяє повідомити багато цінного, але особисто вам. Крім того, кілька днів тому я познайомилася з одним військовополоненим, він шукає зв'язків з партизанським загonom, щоб вивести в ліс полонених з табору в Зелених Кошарах.

Моє особисте життя склалося так, що я змушена звертатися до вас за порадою. Подробиці розповість Ваня, він усе знає...»

Скінчивши читати, Парфен спалив листа.

— Ну, розповідай, що з нею скоїлося?

Парфен, слухаючи розповідь Івана, все більше й більше хмурився. А сталося з Дашею ось що: син місцевого старости Іван Крутій залицявся до Даші і хотів на ній оженитися. Дівчина категорично відмовила. Тоді Крутій почав їй загрожувати. Він десь пронюхав про підпільну організацію і про те, що до неї причетна Даша. Він її попередив, щоб подумала, а через тиждень прийде за відповіддю.

Вислухавши Васильєва, Парфен довго не міг заспокоїтися. Становище склалося серйозне. Треба було негайно щось робити.

— Про його залицяння до Даші знають в селі? — спитав Парфен.

— У тому-то й біда, що знають. Він щодня нахваляється, що зашле до Даші старостів.

— Ні, не можна віддати дівчину цьому кретинові! — скипів Парфен. — Але й тікати не можна, кинувши групу. Тоді він обов'язково донесе, — роздумував Парфен.

— Добре. Пораджуся з Володимиром Степановичем.

Але минуло кілька днів, і ми з болем довідались, що дівчина, не витримавши шантажу, погодилась вийти заміж за Івана Крутія.

* * *

Заміжжя Даші Дяченко поставило перед комітетом проблему, яку треба було негайно вирішити. Чи зможе тепер Даша і далі керувати підпільною групою? Як поводитиметься Крутій? Щоб одержати відповідь на ці запитання, вирішили, щоб Дмитро Попик зустрівся з Дашею.

— Треба бути особливо обережним, Митю, — поучав друга Парфен, — іди спочатку до Вані Васильєва, а він допоможе тобі зустрітися з Дашею.

Зустрілись вночі за селом. На превелику радість хлопців, Даша прийшла не сама, а з дівчиною, про яку повідомляла в останньому листі. На Митин допитливий погляд Даша відповіла:

— Можеш, Митю, говорити все, дівчина своя.

— Давно?

— Вона вже тричі з нами поширювала листівки, разом і скирти підпалювали.

Даша запевнила, що вона нізащо не покине свою бойову справу, а чоловіка вона переконала, що ні про яке підпілля вона нічого не знає.

— А тепер про справи. Військовополонені, про яких я писала, просять зустрічі з вами. Вони розконвойовані. Натякали, що там, в таборі, теж мають підпільну організацію. Зустріч з ними вам організує Катя, адже вона живе в селі Зелених Кошарах, де розташовано табір військовополонених.

Так до організації «Партизанська іскра» була залучена ще одна учасниця — Катя Меркушенко.

В середині серпня 1942 року в село Зелені Кошари на зустріч з військовополоненими пішли Парфен і Дмитро Полик. Катя радісно зустріла хлопців. Тоді ж вона розповіла Парфену, що ще на початку року вступила в Богданівську підпільну організацію, якою керує комуніст Мазепа. Хлопці безмірно раділи.

— Ширяться наші зв'язки, Митю, — схвильовано говорив Парфен, — всюди діє підпільний фронт. — Катю, — звернувся він до дівчини, — найпершим твоїм завданням буде зв'язати наші організації...

Незабаром до нас під'їхала підвода, і з неї виплигнули двоє людей. Це були візники з табору військовополонених. Одного з них звали Михайло Замурін, другого — Іван Азізов, обрусілий татарин.

— Нам потрібна зброя, — заговорив Замурін, — можете ви дістати її для нас?

— Зайців стрілятимемо, — пожартував Михайло.

Парфен і собі усміхнувся.

— Зайці хай поживуть, а от для хижаків двоногих, які заповнили наш край, можемо дати.

— Скільки?

— А скільки треба?

— Та хоч би з десяток гвинтівок, ну й патрончиків до них...

— Гаразд, домовились!

— Спасибі, хлопці. Ваша зброя — це наша воля. Будьте певні, що вона попаде в надійні руки.

З дальшої розмови з керівниками табірною підпілля (це були саме вони) виянилось, що для них треба роздобути карту місцевості, зв'язатися з партизанським загonom «Буревісник», який базувався в той час у Савранському лісі.

Питань, які вимагали свого вирішення, було багато, і тому домовились зустрітись вдруге через тиждень.

По дорозі додому хлопці завернули в Петрівку. Володимир Степанович похвалив хлопців.

— Молодці! Прибуває нашого полку... Парфене, готуйся, в неділю підемо в село Зелені Кошари вдвох. У мене теж є чим порадувати хлопців з табору...

АРЕШТ ШУРИ КУЧЕРА

Якось на світанку до мене прибїгла Шурина мати із сльозами на очах, почала питати, куди зник її син.

Я опинився в скрутному становищі і почав переконувати її, що може бути тисяча причин раптового зникнення Шури і що він обов'язково повернеться додому. Але всі мої докази були марними. Вона плакала і лаяла нас за дурні голови.

Єпистимія Максимівна пішла додому не попрощавшись, але націвдорозі зупинилася. «А раптом його знову

арештували жандарми, і я нічого не знаю?..» — подумала вона і рішуче повернула в бік управи...

Староста Каль уважно слухав її, робив вигляд, що глибоко схвилюваний материнським горем.

— Значить, вже вісім днів його нема вдома? Цікаво, цікаво. Добре, йди додому, а ми постараємось знайти його.

Не встигла Єпистимія Максимівна зайти за ріг вулиці, як староста, задоволено потираючи руки, побіг до жандармерії. О, Каль має собачий нюх. Цей хлопець не інакше як зв'язківець підпільників і, схопивши його, можна буде накрити гніздо змовників...

Це сталося в середині серпня 1942 року. Я проводжав Парфена і Дмитра в Зелені Кошари на другу зустріч з військовополоненими. Попрощались ми на містку через Кодиму. Хлопці сказали, що повернуться не раніше як через два дні.

Вже йдучи додому, я побачив в кінці вулиці двох жандармів, поліцая і з ними якогось арештованого. В той час це була звична картина. Щодня окупанти арештовували мирних жителів за невихід на роботу, за несплату податків, за те, що курять самосад (вирощувати тютюн на присадибних ділянках заборонялось, бо продаж тютюну — монополія панської Румунії), за зневажливе ставлення до окупантів. Коли всі четверо підійшли ближче, я з жахом пізнав в арештованому Шуру Кучера. Серце несамовито забилося. «Де він був усі ці дні? Якщо у партизанів, то чому так швидко повернувся в село? А може, його арештували десь в іншому місці і тепер привезли в Кримку?» Ці й багато інших питань промайнули в голові.

Коли ми порівнялись, я пильно подивився на Шуру. Він глянув на мене, опустив голову. Що думав він в ту хвилину? Чи розкаювався за свій вчинок, чи, може, вперто відстоював свою позицію? Але так чи інакше організації загрожувала небезпека. Тепер Анушку будь-що домагатиметься від нього відомостей про підпільників.

Чи витримає Шура вдруге страшні муки на допитах? Звісно, окупанти зацікавляться насамперед тими, з ким він дружив.

У той же вечір я обійшов усіх комітетчиків і розповів про арешт Шури, а вранці, щоб не викликати підозри, як завжди пішов на роботу. Цілий день я чекав, що ось прийдуть і за мною жандарми. Але день минув благополучно. З роботи побіг прямо до батьків Шури. Єпистимія Максимівна зустріла мене з сльозами і розповіла, що всі ці дні Шура, виявляється, був у тітки в місті Балті. Це повідомлення мене трохи заспокоїло. Значить, Шура так пояснив і жандармам свою відсутність. Я попрощався з нею і пішов.

Майже два місяці жандарми тримали Шуру в тюрмі, але він вперто повторював, що, посварившись з батьками, пішов у Балту до тітки. Арештували і тітку, що жила в Балті. Вона підтвердила, що племінник жив всі ці дні у неї.

Лише в перших числах жовтня його було звільнено.

І от він знову серед нас. Всі чекали, що Шура прийде, і все ж таки його поява на засіданні підпільного комітету була якоюсь несподіваною. Запанувало незручне мовчання. На Шуру, згорбленого і виснаженого, страшно було дивитися. Худі плечі і гострий кадик, глибокі запалі очі й бліді щоки свідчили, як багато він пережив за ці останні два місяці.

Але дисципліна є дисципліною, і ми чекали відповіді.

— Комітет вимагає, — суворим голосом почав Парфен, — від тебе пояснення. Розповідай...

Шура мовчки підійшов до столу, витягнув з кишені пістолет, засургучений пакет, бумажник з марками, пожмаканий офіцерський кашкет і погони.

— Візьміть, без цього я не міг повернутися до вас, — глухо мовив він. — Після того засідання я вирішив іти в Савранський ліс. Але це було не так просто. До лісу

я добирався майже добу. Чесно признаюсь: тільки тоді охопив мене сумнів. Що ж далі? Шукати партизанів? Але хто ж чекає мене там? Навіть коли я знайду партизанів, то хто повірить мені, що я не шпигун? А якщо навіть і повірять, то що я скажу партизанам? Що порушив клятву, кинув товаришів і прийшов до них один? І чим більше я думав, тим глибше розумів помилковість свого вчинку... І я вирішив повернутися додому. По дорозі зайшов до тітки в Балту, де й прожив п'ять днів. Але я розумів, щоб довести свою відданість, я не повинен повертатися з пустими руками. Дві доби просидів у засідці біля шосе. Нарешті, під кінець другого дня на дорозі з'явився мотоцикл з коляскою. Коли він порівнявся зі мною, я кинув під колеса підряд дві гранати. Всі троє гітлерівців, що їхали в ньому, були вбиті. Два виявились офіцерами. Один з них був ось у цих погонах гауптмана. Недалеко від Кримки я закопав свої трофеї.

— Де тебе схопили жандарми? — перебив Парфен.

— Коли я входив у село.

— Що в тебе знайшли під час обшуку?

— Нічого. Зброю я теж сховав у полі.

Довго тривало засідання в той вечір, але коли довелося приймати рішення, то виявилось, що більшість за те, щоб простити Шури.

— Вдруге прощають тебе товариші, — звернувся до Шури Парфен. — Май на увазі, ще одне порушення, і ми будемо судити тебе як зрадника, — суворо закінчив він.

Після цього Парфен ознайомив членів комітету з новим наказом гітлерівського командування. У ньому вказувалось, що в зв'язку із збільшенням числа диверсій на кабельній і телеграфній лініях, власті, в разі повторення диверсії, знищуватимуть селище разом з населенням, в районі якого буде вчинена диверсія. Кожному, хто допоможе німецьким властям виявити диверсантів, обіцялась грошова винагорода в дві тисячі марок.

— Виходить, братці, ми і в цій галузі непогано попрацювали, коли фашисти починають оцінювати наші голови вже в тисячах,— пожартував Митя.

— Так, ціна непогана, але, здається, мені треба міняти професію,— похмуро додав Миша Кравець.

Він не помилявся. Довідавшись про новий наказ гітлерівців, партизанський штаб наказав тимчасово припинити диверсії на лініях зв'язку ворога.

ВТЕЧА

Ось уже дві доби состав теплушок повільно рухається, зупиняючись на кожній станції, на кожному полустанку. Везуть з України невільників на каторгу в гітлерівську Німеччину. В останньому вагоні п'ятдесят дівчат. Першу добу вони заливалися сльозами, прощаючись з рідними місцями, з волею. Але на другий день невисока на зріст пишноволоса дівчина, заспокоївши інших, владним голосом заговорила:

— Наревілися — і досить. Ось я теж всю ніч проплакала, а яка з цього користь? Ви тільки подумайте,— вела далі вона,— шість разів на добу фашисти відчиняють вагон на перевірку і щоразу бачать наші сльози. Вони думають, що перемогли нас. Ні, я категорично не згодна з таким настроєм. Віднині фашисти не повинні бачити наших сліз. Хто за?..

У вагоні прокотився смішок, і вгору дружно піднялося п'ятдесят рук. А дівчина все говорила:

— Ви думаєте, мені легко? Ой ні! Скоро проїжджати мимо рідного села, а плакати все одно не буду. Повернеться мій милий після перемоги, і тоді вже на плечі в нього від радості наревуся вволю...

Ще хвилину тому дівчатам здавалося, що горе їхнє неутішне, але знайшлася дівчина, яка навіть у такій обстановці зберегла бадьорість духу і відшукала слова, щоб

примусити їх знову думати про життя і навіть про щастя. Дівчину цю звали Сонею, і кожній хотілось зробити їй щось приємне, хороше.

Настав вечір. Після перевірки Соня, зібравши навколо себе дівчат, сказала, що спробує втекти на найближчій зупинці. Всі у вагоні підтримали її. Невдовзі ешелон, брязкаючи буферами, зупинився на якійсь станції. З іржавим скреготом відчинилися двері вагона. Рудий гітлерівець з карабіном через плече освітив ліхтариком ув'язнених і зазирнув у бачок для води, який стояв посеред вагона.

— Вода є? — на диво тонким голосом спитав він.

Соня миттю опинилась біля конвоїра:

— Найн, пане, бачок порожній, і ми дуже хочемо пити.

Справді, бачок був порожній, зате всі пляшки і глечики, які мали дівчата, були наповнені водою...

— Ком шнель, цвай медхен, — розпорядився гітлерівець.

Соня з подругою, схопивши бачок, вистрибнули з вагона. Сорок вісім пар очей мовчазно проводжали «водоносів». У вагоні всі знали, що дівчата більше не повернуться. Обидві вони були родом з цих місць і обидві вирішили втекти, скориставшись для цього єдиною можливістю, коли їх послали по воду, або ж... загинути поблизу рідного дому.

До колодязя дівчат супроводжував вартовий. Але, не доходячи метрів п'ятдесят до високого журавля, він зупинився і почав закурювати. Дівчата прискорили крок, а потім врозтіч кинулися у кукурудзу. Спочатку вартовий не втямив, куди поділись дівчата, але помітивши їхні спини далеко в кукурудзі, не став бігти за ними. Він вистрілив кілька раз з гвинтівки і швидко повернувся до состава.

Незабаром на станції засвистів паровоз, везучи на захід невільниць, кількість яких зменшилася на двох...

У ПОЛІЦАЯ І СМЕРТЬ СОБАЧА

Вулицею повільно рухалась п'яна галаслива юрба. Попереду весільної процесії, похитуючись, їхав старший поліцай Доденко з восковим букетом на грудях і канчуком в руці. Позад нього з скрипками і бубнами десятків зо два напівголих циганів, пограбованих тими ж, для кого тепер танцюють і грають. За ними з маузером на поясі жених, шеф кумарівської поліції Щербаченко, оточений поліцаями. І вже зовсім позаду під руки ведуть нещасну, заплакану наречену.

Двічі його хотіли вбити підпільники — і обидва рази невдало. Перший раз з сокирою в руках кинувся на нього батько дівчини, яку цей садист обрав собі черговою жертвою. Вдруге його підстерegli поблизу Богданівки... Довго ходив Щербаченко з перев'язаною рукою і навіть на деякий час притих. Володя Вайсман потім довго шкодував, що так невдало все вийшло, але поклявся, що цей гад не втече від його руки...

В Кримку до свого хазяїна Щербаченко приїздив не інакше як у супроводі двох поліцаїв.

Одного разу, побачивши, як Щербаченко б'є на вулиці старого селянина за те, що той не зовсім шанобливо його привітав, Романюк, що стояв на ганку жандармерії з старостою Калем, захоплено вигукнув:

— Подивіться, пане староста, як працює цей хлопчик! Артист, та й годі...

Каль зневажливо подивився на Романюка.

— Запам'ятайте, якщо ми будемо мужикам показувати на кожному кроці такі театральні видовища, ми ніколи не приберемо їх до рук. Нам треба вчити їх покірливості, — він вказав рукою на двері жандармерії, — там вибивати ідеї комунізму. Інакше, пане шеф поліції, — він багатозначно підняв вказівний палець, — нам кришка, і ніщо не зможе нас врятувати, навіть німецькі багнети.

...Весілля у повному розпалі. Такого поважного жениха відвідав сам пан претор і шеф повітової поліції. Їх всюдихід стоїть посеред двору, а самі вони сидять за столом. Вже пізня ніч, але веселошам, здається, не буде кінця. Дзвенять чарки й склянки, рікою ллється самогон. Жених щедро частує високих гостей, хоч сам він вже насилу переставляє ноги і ворочає язиком. Але він старається. Бо недавно шеф районної поліції обіцяв забрати його до себе помічником.

Аякже! Він цього цілком заслужив. Доценко теж мітить у начальство, але даремні його старання. Адже він, Щербаченко, власноручно розстріляв у Богданівці сімсот комуністів і євреїв, а Доценко і до півсотні не може дотягти...

Гості надуддлилися до безтями. А Щербаченко ще наливає по склянці самогону і перший випиває за здоров'я пана Антонеску. Але після цієї склянки його занудило, і він поповз за клуню. Йому лишилося проповзти ще кілька метрів, як зненацька з-за скирти з сіном на нього накинулися кілька дужих хлопців і миттю притиснули до землі. Він хотів крикнути, покликати на допомогу, але не встиг — рота затулила вонючим кляпом. Хтось сильний закрутив йому руки за спину. Враз де й подівся хміль з голови. Він чув квапливий шепіт біля себе і впізнав Володимира Вайсмана і Миколу Остапенка. О, як дорого заплатив би він, щоб вирватись з їхніх рук! З яким задоволенням він повісив би й одного й другого, але...

Заблимали перед очима різнобарвні кола, і останні слова, які почув Щербаченко, були: «Собаці собача смерть».

ДОПОМОГА ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМ

Наближався до кінця суворий сорок другий рік. Фашистські орди рвалися до Сталінграда, прагнучи будь-що відзначити наступний Новий рік вирішальним успіхом на Східному фронті. Окупаційні чиновники вже репетували у затишку своїх кабінетів новорічні помпезні промови, в яких Сталінград вважався «ще однією твердинею більшовиків, що впала...»

Але минали дні, а Сталінград не падав. На південних залізницях подвоїлась кількість ешелонів, що рухались на фронт, подвоїлась і охорона залізниць. Первомайськ був забитий пораненими фашистськими солдатами. В багатьох селах Кривоозерського повіту підпільники посилили агітаційно-масову пропаганду. Тепер майже щоночі з'являлися листівки, в яких розповідалося про становище на фронтах, вселялась віра в неминучу і швидку перемогу над ворогом.

Повітовий префект шаленів при згадці про підпільників. Агентура доносила, що в Первомайську діє сітка добре законспірованих більшовицьких організацій, про що свідчать майже безперервні акти саботажу і прямих диверсій на підприємствах міста. Префект майже щоденно підписував списки арештованих до розстрілу, щоденно в концтабори з його «благословення» кидали десятки ув'язнених, але становище в повіті не змінювалось. Після того, як на очах у півсотні поліцаїв був задушений шеф кумарівської поліції Щербаченко, всі начальники жандармських дільниць вимагають підкріплення. А де його взяти, коли на фронті солдати королівської армії тисячами дезертирують?

Підполковник Ізонеску закурив сигару: «Невже доведеться розпрощатися з виплеканою мрією — мати затишний маєток на високому скелястому березі Південного Бугу? Все тут імпонує «поетичній» натурі підполковника:

чорноземі, на яких ростуть багаті врожаї пшениці, і квітучі сади, і буйні сіножаті, і... і все, крім людей. Саме їх він і боїться. Саме їх він з задоволенням знищив би, але, на жаль, їх дуже багато.

Підполковник докладав усіх зусиль, щоб покінчити з тими, хто підриває окупаційний режим. Але масові репресії викликали тільки посилення бойових операцій невольних підпільників. За кілька днів до Нового року втекла велика група військовополонених. Охорона табору була перебита. Звідкіля у них зброя? Хто організував втечу? Хто послідовно знищує транспорт і порушує засоби зв'язку? Десятки питань вдень і вночі не давали спокою ні префекту Ізонеску, ні старшому слідчому сигуранци Думітреску, ні начальнику таємної поліції Мітулеску, ні іншим чинам окупаційного режиму.

Вичерпну відповідь на ці питання могли б дати члени підпільної комсомольсько-молодіжної організації «Партизанська іскра».

Нещодавно на роботу в господарство, організоване окупантами на базі колишнього радгоспу ХХ Жовтня, поступила Даша Дяченко і Катя Меркушенко. Спочатку обидві дівчини працювали на тваринницькій фермі, а потім їх перевели працювати на кухню. Отут дівчата і почали діяти. Вони удавали перед охороною пустотливих дівчат. Часто приходили до караульного приміщення табору і баландрасили з солдатами-охоронниками. Через якийсь час Дашу призначили завідуючою табірною кладовою, і їй тепер належало їздити в господарство, щоб виписувати там необхідні продукти. В її розпорядження виділили підводу, кучером був наш військовополонений. Як же зраділа Даша, коли цим возієм виявився Азізов, один з керівників табірної підпілля! Катя й далі працювала на кухні.

Як правило, підводу, коли вона в'їжджала чи виїжджала з табору, перевіряли на воротах, причепливо обмацували мішки з крупою й борошном. Але коли з возієм

їхала Даша, вартові довіряли їй, бо вона була невісткою старости села.

— Буна домініаца, домна Даша,— весело вітали її вартові.

— Доброго ранку,— усміхаючись, відповідала Даша.

Але одного ранку підвода поїхала не до складів господарства, а звернула трохи вбік — до великого саду, обкопаного глибокою канавою, що заросла чагарником. В кінці саду підвода зупинилась, і возій двічі тихо свиснув. З канави вискочило двоє хлопців. Вони несли поперед себе важкі мішки, з яких стирчали вороновані стволи. За хвилину мішки було укладено на дно підводи і прикрито соломою.

— Скільки всього? — пошепки спитав Азізов.

— П'ятнадцять карабінів,— так само тихо відповів Парфен,— решта — патрони і гранати — завтра, у цьому ж місці.

Підвода розвернулася і поїхала за продуктами. Вже робітники навантажили підводу мішками, але Даші все здавалося, що вона бачить стволи, які стирчать з-під соломи. Коли підвода проїжджала мимо воріт, Даша завмерла і відчула, як у неї холонуть кінчики пальців, але вона знайшла в собі сили усміхнутися вартовому.

Підвода звернула до кухні, де валялось багато порожніх бочок. Тут розвантажували мішки військовополонені. Разом з продуктами вони з байдужим виглядом перенесли зброю.

Так само другого дня в табір була доставлена решта патронів і десять гранат.

Через місяць у таборі все було готове до повстання. Шістдесят п'ять військовополонених вночі одержали зброю. Коли на селі заспівали перші півні, до вартових безшумно підкралися озброєні полонені. Напад на охорону проведено одночасно на всіх чотирьох вишках, а також у караульному приміщенні.

Шлях був вільний! Шістдесят полонених вирвалися за ворота і побігли в степ. Втікачі на чолі з Сидоренком зникли в п'їтьмі.

У підполковника Ізонеску були всі підстави нервувати. Допит арештованих по підозрінню в співучасті підготовки і проведення масової втечі з табору поки що нічого не дав. Звільнені з роботи по обслуговуванню табору всі вільнонаймані. Але що все-таки доповідати губернатору?

Гестапо знову висловило своє невдоволення діяльністю голтянської сигуранци, хоч сигуранца жодного кроку не робить без гестапо.

А втікачі на третю добу благополучно досягли Савранського лісу і, як було домовлено, зустрілися на узліссі з представниками партизанського з'єднання.

— Загін, струнко! — скомандував Сидоренко і чітким кроком підійшов до тих, що стояли на узліссі: — Товаришу представник партизанського загону! Шістдесят військовополонених, яким вдалося втекти з фашистського табору, прибули у ваше розпорядження і готові битися з ворогами до останнього подиху...

Представник партизанського загону міцно потиснув Сидоренку руку і подивився на виснажені обличчя полонених.

— Володимире Степановичу, — звернувся він до чоловіка в чорному пальто, що був з ним, — передайте вашим іскрівцям від нас подяку і, — він глянув на Сидоренка, — від імені наших нових бійців.

Сидоренко був одним з керівників табірної підпілля. Коли штаб «Партизанської іскри» налагодив зв'язок з Азізовим і Замуріним і коли була сформована група для втечі, партійний комітет поклав на Сидоренка відповідальність за проведення цієї операції. Замуріна і Азізова зобов'язали залишитися в таборі для підготовки повстання решти військовополонених. Спільно з комітетом «Партизанської іскри» був розроблений план такого повстання.

Зброю в табір знову-таки повинна була поставити наша організація. Дата повстання мала збігтися з датою перебазування «Партизанської іскри» в ліс. Повстання в таборі і перебазування нашої підпільної організації в Савранський ліс було призначено на ніч 30 квітня 1943 року.

* * *

З морозами і хуртовинами прийшов в голодні села України 1943 рік. Окупантам так і не довелося виголосити новорічні тости за перемогу над Сталінградом. Фашистські дивізії були там оточені, і ніякі спроби гітлерівців прорвати кільце не допомогли. На окупованій території фашистські головорізи посилили терор.

Кожної ночі відчинялися ворота гестапо і звідти виїжджали машини, підводи, вкриті брезентом, з трупами закатованих на допитах мирних радянських людей. Але і в цей важкий час на окупованій території у радянських людей підтримували віру в близьку перемогу партійні і комсомольські підпільні організації. У кожному населеному пункті повіту жителі шукали білі клаптики паперу, щоб прочитати вісті про переможний наступ Радянської Армії. Розпрямлялись плечі, світлішали очі, і змучені люди чекали довгожданої волі, чекали з фронтів батьків, братів, синів.

Останні місяці «Партизанська іскра» працювала особливо напружено. Радист Миша Клименюк ночами просиджував у погребі і приймав зведення Радінформбюро. Тепер разом з Полею Попик, Марусею Коляндрою вечорами переписували листівки Тамара Холод, Соня Кошовенко.

Після втечі з фашистської неволі Соня незабаром була завербована в підпільну організацію своїм сусідом — Миколою Демиденком.

Цього разу зібралися знову у Миті Попика. Надворі

лютувала хуртовина. Собака тривожно вив і рвався з цепу. Я кілька раз виходив, оглядав подвір'я і вулицю, але нічого підозрілого не помічав. Вже робота наближалася до кінця, коли Соня вийшла на подвір'я. Не минуло й хвилини, як вона кулею влетіла в кухню.

— Хлопці, під вікном хтось підслухував і, коли побачив мене, побіг на вулицю, — одним духом випалила вона.

Схопивши шапки, ми вибігли надвір. Уважно почали вивчати сліди ніг. Сніг, де стояла людина, встиг потемніти. Це свідчило, що вона стояла на місці довгенько. Отже, могла дещо чути. Не гаючи ні хвилини, зібрали листівки і все, що могло викликати підозру, і старанно заховали у підпілля.

По дорозі додому я зайшов до Парфена.

— Що сталося? — здивувався Парфен, побачивши мене в такий пізній час. Я розповів йому про все.

— Виходить, намацали, гади, — мовив він зі злістю. — Хай вистежують, нічого їм не допоможе. Я, Ваню, сьогодні був у Петрівці, у Володимира Степановича. Він розповів, що вирішено нашу організацію перебазувати в партизанське з'єднання в кінці квітня цього року. От здорово буде! Тоді ми повоюємо по-справжньому.

ТАКТИЧНА ПОМИЛКА

Звістку про перемогу над гітлерівцями під Сталінградом ми зустріли радісним «Ура!». Триста тисяч гітлерівців вбитих, поранених і полонених в одному місті! Сам фельдмаршал Паулюс і весь його штаб в полоні! Ми, як діти, плигали, сміялися, цілувались, забувши, що ми на окупованій території. Тоді ж вирішили, що цю радісну новину ми повинні відзначити бойовими діями, а саме: підірвати залізничне полотно за три кілометри від Кримки. Це була наша тактична помилка. Не знали ми, що

в той саме час локотенент Анушку викликав до себе Романюка і наказав негайно збирати поліцаїв у повному бойовому спорядженні. За короткий строк Романюк підняв на ноги всіх місцевих поліцаїв. А тим часом верхи на конях з'їжджалися поліцаї з усіх сіл, які входили в зону кримської жандармської дільниці. Не спали й жандарми, перевіряючи зброю. Що задумали ці чорні круки? Чого збираються вони, брязкаючи зброєю?

Локотенент Анушку підняв комір шинелі і різким голосом віддав команду шикуватися. Вони ще не знають, заради якої мети їх зібрали серед ночі.

Але що це? З боку залізниці почулися часті постріли, потім уривчасті черги ручного кулемета, вибухи гранат. «Невже знову вони?» — подумав Анушку, і безсила лють спотворила його обличчя. Він побіг у кабінет дзвонити, але телефон мовчав. А стрілянина все посилювалась і наближалась. Ось один за одним пролунало кілька вибухів, і Анушку побачив вогневі спалахи. «Зовсім близько, не більш як кілометрів два звідси», — з жахом подумав він.

Стрій жандармів і поліцаїв розсипався і зайняв оборону навколо жандармерії. Поступово гуркіт бою став затихати, і скоро постріли зовсім припинилися, але Анушку так і не наважився тієї ночі привести в дію зловісний план масових арештів.

На ранок він був в кабінеті повітового префекта.

— Пане гідполковник, після вчорашнього нічного бою на залізниці я зрозумів, що власними силами неможливо справитись з партизанами. Прошу прислати каральний загін...

* * *

Сухий, колючий сніг шмагав по обличчю, шалений вітер, здавалося, поставив собі за мету будь-що перешкодити озброєній групі іскрівців добратись до місця операції. Але ми вперто рухались вперед.

Від села до залізниці було не більше чотирьох кілометрів, але йшли ми вже близько двох годин. Нарешті подолали підйом, попереду розстилався рівний засніжений степ, по якому чорніла нитка залізниці.

— Парфене, хоч п'ять хвилин привалу, інакше впаду,— просив Ваня Белічков. Він важко дихав, піт градом котився з обличчя, він був ще слабкий після недавно перенесеного грипу. Усі інші теж втомилися. Відпочивали всього хвилин п'ять, і знову в дорогу.

Дійшовши до залізниці, одразу взялися за діло.

Гальку, що змерзлася, важко було довбати кайлами, але ми по черзі копали лунки під рейками, щоб туди покласти міни. Вже вкручено запал в першу міну, задубілими руками Боря Демиденко вкручує останній запал. Ще хвилина-дві, і ми закінчимо вкручувати останній запал. Але раптом у якихось ста метрах від нас темряву розриває ракета, а слідом за нею — довга автоматна черга.

— За мною! — крикнув Парфен, і ми щодуху метнулися вбік від залізниці. Але було вже пізно. Кілька випущених ракет освітили нашу групу, і над головами зашвистіли кулі. Довелося прийняти бій. Поруч зі мною лежав Шура Кучер і посилав у темряву кулю за кулею. Фашисти стріляли все ближче і ближче. Здавалося, ще хвилина, і вони кинуться в атаку. Пролунали вигуки: «Партизан, здавайся!» У відповідь полетіли гранати. Слідом за вибухами почулися несамовиті зойки поранених. Єдиний розумний вихід з становища — це негайний відступ. Ми, пригинаючись, побігли вниз схилом у напрямку лісу, що починався кілометрів за півтора від залізниці. Але німці, напевне, подумали, що партизанів багато, і не рискнули нас переслідувати.

Додому поверталися навпростець, через ліс. Парфен всю дорогу похмуро мовчав, а коли в просвітах між засніженими деревами показалось село, заговорив, ні до кого не звертаючись:

— Завтра ввечері необхідно буде зібратись всім членам комітету. Вирішуватимемо, як бути далі. Зрозуміло, що фашисти зроблять певні висновки з цього бою. Наша сьогоднішня невдача може мати серйозні наслідки. Дуже ймовірно, що доведеться йти в Савранський ліс раніше визначеного строку. Необхідно попередити про небезпеку всі групи організації.

...Того вечора ми зібралися на квартирі у Парфена. Прийшли всі члени комітету, а також Поля і Маруся, Соня і Тамара, Юхим Ющенко, Андрій Бурятинський, Миша Чернявський і Дем'ян Попик. Після всіх прийшли також Шура і Володя Волошини.

— Парфене, пора починати, — вже втретє пропонує Поля.

Але Парфен не поспішає, видно, що він ще когось чекає. І справді, за кілька хвилин прийшов Володимир Степанович. Нашій радості не було меж. Він трохи збен-тежений, але широко посміхається і відповідає на наші привітання. Для більшості присутніх Володимир Степанович був суворий і вимогливий директор.

— Ну, командире, розкажуй все, що сталося, — звернувся він до Парфена.

Парфен детально розповів про вчорашній нічний бій, про відступ і про свої побоювання в зв'язку з цими подіями. Уважно вислухавши, Володимир Степанович усміхнувся і спокійно сказав:

— Сподіватимемося, що все обійдеться. Але завтра ж зранку попередьте про небезпеку всіх, кого не встигли попередити. Роздайте всім зброю, хто її не має, і за першим тривожним сигналом йдіть у Савранський ліс. А ти, Парфене, держи зі мною безперервний зв'язок. Мене, правда, два дні не буде дома, обов'язково треба відвідати «родичів». Коли повернусь — одразу повідомлю. Раджу всім, по можливості, не ночувати вдома.

Уточнивши деталі переходу в партизанський загін,

Володимир Степанович тепло попрощався з усіма, і ми розійшлися.

Йдучи на засідання комітету, я сказав матері, що, можливо, заночую у когось з товаришів, а коли засідання закінчилося, пішов до тітки, яка жила на околиці села. Свій прихід в такий пізній час я пояснив тим, що посварився з матір'ю. Після двох безсонних ночей одразу ж заснув мертвецьким сном. Не знаю, чи довго я спав, але сниться мені, що я на фронті. Зовсім поруч рвуться снаряди, і від оглушливого гуркоту тріщить голова. Раптом яскравий промінь сонця освітив мене. Я відвертаюсь, заплющую очі, але промінь уперто переслідує мене. Я закриваю обличчя обома руками, але від проміння сховатися не можу. Мені стає страшно, я роблю відчайдушну спробу кудись бігти і... просинаюся.

Першу мить нічого не можу зрозуміти, але засліплюючий промінь кишенькового ліхтарика, спрямований в очі, і хрипкий окрик: «Руки вгору!» миттю виводять мене з напівсонного стану. Схоплююсь на ноги, але в ту ж секунду знову падаю на ліжко від сильного удару по голові. І коли тітка засвітила лампу, я побачив, що в кімнаті повно жандармів і з ними поліцай Романюк...

Страху чомусь не було, лише одна думка не виходила з голови: кого ще схопили, як попередити товаришів? За короткий час у кімнаті все було перевернуто догори дном, але жандарми нічого не знайшли — зброї при мені не було.

За кілька хвилин після обшуку мене виволокли надвір і повели до жандармерії. Трохи дивувало, що мене знайшли у тітки, адже про те, що я пішов ночувати до неї, начебто ніхто не знав. Збіг обставин чи зрадництво?

Вдруге за останні вісім місяців я переступив поріг жандармерії.

— До мене в кабінет, — кинув Анушку поліцаям, які конвоювали мене, і я опинився в уже знайомій мені кім-

наті. Все так само, як і вісім місяців тому. Той самий портрет Гітлера, тільки ще більше засиджений мухами. Той самий набір інструментів для катувань, ті ж холодні, бігаючі очі Анушку...

— Прізвище?

Я відповів.

— З якого часу у підпільній організації?

Почувши друге запитання, я здригнувся від несподіванки. Це помітив Анушку. Він задоволено засміявся.

— Ага, не чекав, що ми так багато знаємо? Відповідай, краще для тебе буде. Ну!..

Не дочекавшись відповіді, Анушку з усього розмаху вдарив рукояткою пістолета мене по голові. Перед очима попливли різнобарвні кола, і я повільно почав опускатися на підлогу. Але впасти не дали. Двоє дужих поліцаїв підхопили мене і поклали на довгу лаву. Засвистіли канчуки. Нестерпний біль тисячами голок пронизав все тіло, потім я знепритомнів...

Через якийсь час знову зарослі руді руки поліцаєв сядовлять мене на стілець, і знову звучить одне і те ж: «З якого часу в підпільній організації?»...

Тепер удари вже сипляться з усіх боків. Мов крізь вату, чую оскаженілий голос Анушку. Дуже хочеться пити. З жалем дивлюся на мокру підлогу, але в роті відчуваю тільки солоний присмак крові. Нарешті помах руки, і ті ж самі волосаті руки підхоплюють мене і волочуть по вузькому брудному коридору. Позаду чую слова офіцера, які примушують мене вдруге здригнутися: «Введіть Попика».

Минають хвилини нестерпно довгого чекання. Після допиту Митю кинуть до мене, бо в жандармерії іншої камери немає. Завтра вранці наші товариші підуть у ліс. А що буде з нами?..

В єдиному віконці камери посвітлішало. Настав холодний сірий ранок 17 лютого 1943 року. Десь зовсім поруч,

за товстою цегляною стіною, заіржав кінць, а Анушку все допитував Митю Попика.

Нарешті двері з гуркотом відчинилися, і в камеру вштовхнули Митю. Зліплене від крові волосся пасмами звисало на лоб, розбиті, опухлі губи до невпізнання змінили обличчя хлопця. Він важко опустився на соломучу поруч зі мною і мовчки потиснув руку. Потім нахилився до мого вуха і прошепотів:

— Треба негайно знайти спосіб повідомити, що жандармерія знає про нашу організацію більше, ніж ми гадаємо.

І Митя розповів, як Анушку, доведений до нестями мовчаням, викрикнув: «Ти, мабуть, певен, що ми нічого не знаємо? Думаєш, що ми лише підозріваемо тебе в приналежності до підпільної організації? Помиляєшся! Ось уже третій місяць ми стежимо за кожним вашим кроком і вашим отаманом Моргуненком. Я тобі говорю це лише тому, щоб ти зрозумів, що твоя впертість безглузда...»

Наступний день минув порівняно спокійно. Після напруженої «трудової» ночі шеф жандармерії відпочивав. Годин у десять ранку відбулася зміна вартового біля дверей камери. Нас грубо підняли на ноги, перевірили камеру і ґрати на вікнах. А через деякий час вартовий, що заступив на зміну, тихо відчинив двері і, вдивляючись в півтемряву, пальцем поманив мене до себе. Хапаючись руками за вогку цегляну стіну, я підійшов до нього. Він озирнувся, потім вийняв з-під поли шинелі шматок хліба і квапливо сунув мені в руку. Потім мовчки причинив двері і за хвилину повернувся з великим кухлем води у руці. З невимовною жадобою ми пили воду, а він тужливо дивився на нас, і по його обличчю можна було побачити: серцем він ближче до нас, ніж до локотенента Анушку. І коли ми, схвильовані до глибини душі таким раптовим проявом людяності, тиєли руку жандарму, він плувано казав:

— Я не бив... Я нікого не бив... Я бідна людина, я не хочу воювати за Гітлера, Антонеску, я б їм ось що зробив... — і зобразив у повітрі петлю. Видно, він ще хотів щось сказати, але в кінці коридора почулися кроки, і він поспішно зачинив двері.

Наприкінці дня, коли надворі вже посутеніло, до камери увійшов помічник начальника жандармерії капрал Петру Ніколеску. Його товсте м'ясисте обличчя і маленькі, глибоко сховані оченята нічого не виражали, крім тупого самовдоволення. Побачивши, що ми сидимо, він заволав:

— Встати, радянські бандити! Всіх буде стріляй. Виходь з камера на коридор!

Нас повели в жандармську їдальню. У квадратній, з двома великими вікнами кімнаті стояли довгі столи, уставлені пляшками з самогоном. У кутку, біля розжареної печі, на табуретці сидів шеф катеринівської поліції Доценко з баяном в руках. Його п'яні червоні очі нерухомо дивилися на нас.

— Що, голубчики, попалися? О-о-о, тепер я знаю, хто вбив мого друга Володьку. Панове, стріляти цих обох буду я сам. А зараз нехай вони затанцюють.

Грянула полька, і на наші спини майже одночасно опустився добрий десяток канчуків, щоб примусити нас якщо не танцювати, то хоч би стрибати. Переконавшись, що з його підлої витівки нічого не вийде, Доценко підійшов впритул і прошипів:

— Значить, не бажаєте танцювати. Вважаєте, що вдвох сумно? Добре-с, завтра, коли тут будуть усі ваші спільники, вам буде веселіше!

Останні слова п'яного поліцая вразили нас до самого серця. Як сповістити товаришів про те, що цієї ночі готуються арешти? Ми гарячково обмірковували всі можливі і неможливі способи. А час йшов. Раптом у коридорі почувся жіночий голос і брязкіт порожнього відра. Коридором

разом з наглядачем йшла Віра Насальська. Ми насилу стримались, щоб не закричати од радості. Митя прошепотів:

— Я впевнений, що її послав Парфен. Ось побачиш. Ти помітив, як вона дивилась на двері камери?

— Домнуде вартовий, дозвольте прибрати у коридорі,— почули ми її слова.

Ми завмерли. Тепер все залежало од відповіді жандарма.

— Я спитаю дозволу у шефа,— відповів той.

Не встигли затихнути його важкі кроки, як Віра миттю опинилася біля дверей камери.

— Ванюшо, Митю, ви тут? Чекайте о дванадцятій ночі. Передав Парфен.— Голос її був схвильований і квапливий. Вона сказала всього кілька слів, але вони вселили в нас віру.

Йй ми так само коротко передали:

— На цю ніч жандарми призначили масові арешти. Поспішайте...

Повернувся наглядач і не дозволив Вірі прибрати в коридорі. Але Віра вже встигла передати найголовніше.

ЖИТТЯ—КРАЩИЙ ВЧИТЕЛЬ

В хаті Шури Кучера сварка. Шурина мати стоїть біля печі і витирає фартухом очі, а батько, розмахуючи довгим шевським рашпілем, гримає на сина:

— Ти нас на той світ скоро заженеш! Думаєш, я не здогадуюся, чим ви зі своїми друзями займаєтесь? Стаєш мені на дорозі. Може, німці справді нарізатимуть землю, то хіба ж дадуть нам, коли ти проти них їжачишся.

Шура похмурий сидить за столом і мовчки дивиться в підлогу. Як йому переконати батька, що його мрії смішні й даремні?

Дитинство, юність старого Кучера минули в сім'ї бідного селянина. Важка праця з ранніх літ, потім навчання в парафіяльній школі, молодість з безглуздими парубочькими бійками, одруження на примхливій та енергійній дівчині. У спадщину одержав кілька десятин землі і батьківську жадобу стати «хазяїном на всю губу». Після революції одержав ще один наділ і вирішив, що тільки тепер його мрія здійснилася. Але тут колективізація. Зустрів її вороже, не зрозумів історичного революційного процесу ломки підвалин старого світу, злими очима дивився на тих, хто захоплено вітав усуспільнення землі. А час минав. Навколо зростало, розквітало, змінювалось обличчя села, а він усе більше і більше замикався в собі в надії, що вдасться відгородитися від соціалістичної перебудови села. Зрештою, нове життя взяло верх, і після болісних вагань він вступив до колгоспу. І все ж довго ще снівся йому яскраво розмальований фургон, запряжений парою гнідих. Але незабаром минуло і це.

Перед війною жили вже добре. Діти вчилися, старший син закінчив військово-морське училище, а сам Яків Гнатович працював у колгоспі тесляром і за чесну працю його шанували колгоспники.

Та прийшли фашисти, пограбували колгоспи. Замість них створили так звані трудобщини, де вся робота йшла з-під батога, і обіцяли селянам роздати землю. Звісно, основна маса селян з презирством ставилась до цих обіцянок. Але в декого, в тому числі і в Якова Гнатовича, прокинулося почуття власності.

«Що ж,— думав він,— хай я вже старий, але якщо німці дадуть землю, я ще зможу справжнім хазяїном стати». Він уже й готувався до цього, стягуючи у двір розбиті плуги, борони без зубів, покривлені, з поламаними шпичками колеса.

Але тут на шляху став син. От і посварилися сьогодні із-за цього.

— Тату, вислухай мене,— переконував його Шура.— Як не перегородити річку одній людині, так не повернути минулого. Навіть коли б трапилося таке чудо, що гітлерівці дали тобі землю, то, повір, незабаром ти б і сам од неї відмовився. Адже ти став би в очах усіх односельчан зрадником.

Переконати сина відмовитися від цього небезпечного шляху — марно.

— Зашморга шукаєш на свою шию?

— Батьку, якщо тобі це не подобається,— спокійно промовив Шура,— я можу піти з дому. Так і знай. Кричати на мене нічого, я не маленький. Бандитів, батьку, ти шукаєш не там, де слід. Хіба до окупації ми погано жили? А що ж тепер? Чого ж ти не можеш цього зрозуміти? І це тоді, коли Червона Армія переможно наступає на всіх фронтах, коли сіяти будемо при німцях, а збирати вже при своїй владі. Так, батьку, жити не можна.

Яків Гнатович весь день ходив похмурий, ні з ким не розмовляв, а ввечері ліг спати, не повечерявши. Шура знову прийшов додому опівночі. Не кажучи батькам ні слова, почав збирати свої речі...

— Куди це ти?— здивовано спитав батько.

— В Балту, до тітки, поживу трохи в неї,— голос у Шури був схвильований, і це помітив батько.

— Не дурій, нікуди ти не підеш,— суворо мовив він і рішуче потягнув до себе мішок.

Раптом у дворі загавкав собака. Шура випростався і в два стрибки опинився біля вішалки. В тісних темних сінях затупотіли важкі чоботи. Першим у дверях з'явився поліцай Романюк, за ним два жандарми і помічник начальника жандармерії.

— Кучер?— голосно спитав поліцай, але в ту ж мить табуретка з усього розмаху опустилась на його голову. Перекинувши лампу, Шура кинувся до вікна. Почувся

брязкіт розбитого скла, оглушливо пролунало кілька пострілів. Жандарми кинулися слідом за ним.

Кілька хвилин у кімнаті панувала мертва тиша. Першим отямився Яків Гнатович. Тремтячою рукою він підняв лампу з розбитим склом, запалив її.

— Мати,— покликав він дружину,— закрий вікно подушками, адже зима... Непрошені гості повернуться в хату через двері...

І справді, за кілька хвилин жандарми влетіли в хату розгублені, із спотвореними від люті обличчями.

— Кажі, куди втік син?— підступав до старого жандарм Ніколеску. Але старий прямо дивився в очі жандарма.

— Вам краще знати, пане жандарм, адже ви гнались за ним.

Романюк схопив старого за груди.

— Кажі, куди втік син? Він партизан! Через нього і тебе розстріляють.

— Відпусти, Трохиме,— твердо мовив старий.

Романюк повільно розчепив пальці і з надією чекав відповіді. Яків Гнатович сів на табуретку.

— Значить, ти хочеш, Трохиме, щоб я вказав місце, де може переховуватися син?

Поліцай нетерпляче затупцював на місці.

— Що мене можуть розстріляти — ти правий. Але я був дурнем, і до останнього часу сподівався на якусь милість з вашого боку. А хто може цю милість дати? Ти, Трохиме? Чи цей рудий жандарм? А син у мене молодець, хоч ще й хлопчисько.

Старий усміхнувся...

Їх били довго і жорстоко. Били кулаками і прикладами, били носками кованих чобіт. Потім, залишивши на підлозі двох напівмертвих стариків, жандарми і поліцаї пішли з хати.

ОСТАННЄ ЗАСІДАННЯ

Головне, що хвилює всіх на сьогоднішньому засіданні — це доля арештованих товаришів. У кожного в руках зброя, за плечима речові мішки. Поруч з Михайлом Чернявським і Дем'яном Попиком сидять, обнявшись, четверо дівчат: Соня Кошовенко, Тамара Холод, Поля Попик і Маруся Коляндра. Поблизу з перев'язаною головою стоїть Шура Кучер. Він порізав голову віконним склом. На поваленому стовбурі берези примостились Юра Ісаченко і Володя Златоуст.

— Товариші, — суворо звучить голос Парфена, — всі ви знаєте, що цієї ночі вирішується наша доля. Вдосвіта ми всі підемо з Кримки, але своїх товаришів, які сидять у гестапівській катівні, ми повинні звільнити за всяку ціну. Від вашого імені я передав арештованим товаришам, що вночі ми їх спробуємо вирвати з рук ворога.

— Півтора року ми боролися з окупантами в Кримці. Далі залишатися тут неможливо. Нас чекає боротьба в нових умовах або... Але про це ще рано говорити...

Нашу розмову перервала Віра Насальська. Вона прибігла схвильована і бліда.

— Парфене, я тільки-но з жандармерії. Мені вдалося поговорити з хлопцями. Вони передали, що вночі, не пізніше ранку, фашисти почнуть масові арешти учасників підпільної організації. Звечора всі поліцаї і жандарми одержали патрони і гранати і роз'їхались, сама бачила. Напевне, і в інших селах теж будуть проведені арешти.

Віра насилу трималася на ногах. Парфен подивився на годинник. Було десять вечора. Треба поспішати.

— Отже, друзі, через дві години наша бойова група зробить збройний напад на жандармерію. Думаю, ніхто з вас не вважатиме таке рішення поспішним. Жандарми теж зрозуміли, що в їхньому розпорядженні — всього

одна ніч. Головна мета — звільнити арештованих. Тепер успіх справи залежатиме від нашої оперативності. Через чотири години «Партизанська іскра» повинна вже слідувати в ліс. Тамара Холод, ти негайно йди в Кумарі і попередь групу Вайсмана. Соні доведеться поспішити в Ново-Андріївку до Даші. Віра піде в Кам'яну Балку до Наді Буревич. Дасте керівникам груп ось ці папірці, тут вказано місце, куди вони повинні йти і де ми їх зустрічатимемо. Бажаю успіху, дівчата.

Парфен міцно потиснув руки товаришам, і вони пішли.

Запала тиша. Здавалося, в цю хвилину кожний думав про неминучу зміну в його житті.

Особливо переживав Парфен. Володимира Степановича не було, він поїхав у Саврань до зв'язкового штабу, і тепер Парфену самому доводилося все вирішувати.

А що як не вдасться пробитися в ліс? Адже в умовах південного безлісся відкритий бій з ворогом означає неминучу загибель. Аби дочекатися Володимира Степановича, він би знайшов найкращий вихід з важкого становища. Але він повернеться не раніше, як через добу. А тут кожна згаяна хвилина може стати вирішальною.

Мовчання першим порушив Шура.

— Скільки хлопців ти думаєш взяти з собою?

— Сім чоловік, — відповів Парфен.

— Цього мало, — заперечив Шура. — Адже жандармів дев'ятнадцять та два офіцери і товсті цегляні стіни, які надійно їх прикривають.

— Згоден, але зараз більше людей немає. Головне — безшумно зняти вартового на ганку. Якщо це нам вдасться, ми зможемо їх усіх легко пристукнути і звільнити наших хлопців. Якщо ж ні, тоді зайві люди — зайві жертви. — Парфен замовк і знову глянув на годинника.

— План дії такий: я беру на себе вартового. Разом зі мною піде Шура.

— Ти очолиш групу прикриття,— звернувся Парфен до Юри Ісаченка. Юрій насупив брови і діловито спитав:

— Хто в групі?

— Володимир Златоуст, Миша Чернявський і Дем'ян Попик. Шість хлопців тобі буде достатньо, а тому негайно йди до Шури і Володі Волошиних і разом з ними приходьте до клуні Івана Герасименка, ми вас там чекатимемо.

— Парфен, а як же ми?— раптом пролунав обурений голос Полі Попик.

Парфен намагався переконати дівчат, що для такої небезпечної справи цілком досить хлопців, але цим тільки підлив масла в вогонь.

— Як тобі не соромно, товаришу командир. Ми прийшли сюди не для того, щоб бути свідками, а щоб разом з вами йти визволяти товаришів. Ми такі ж члени підпільної організації, як і ви, і вимагаємо включити нас до складу групи нападу.

Парфен махнув рукою, що означало: «Здаюсь», і погодився на участь дівчат у нападі на жандармерію.

НАПАД НА ЖАНДАРМЕРІЮ

Здавалося, час зупинився. Ми схвильовані ходили по камері з кутка в куток і лічили кроки. Сто, двісті, тисяча... Кожний звук, що долинав крізь товщу стін, примушував нас завмирати. Але минали хвилини, все стихало, і ми знову методично лічили кроки. Кілька разів у камеру заглядав вартовий.

— Мабуть, сьогодні щось перешкодило операції,— сказав пошепки Митя.

В коридорі знову почулися кроки. Це прийшла зміна вартовому. Значить, вже дванадцять ночі. Ми лягли на

соломі і змучені заснули. Не знаю, чи довго ми спали, але прокинулись від гуркоту пострілів, вибухів гранат. Ми кинулися до дверей, стукали кулаками, ногами, але ковані залізом двері тільки гули. Я припав до замкової щілини і побачив, як вартовий, істерично зойкнувши, кинувся за виступ груби і почав стріляти уздовж коридора. У відповідь пролунало кілька пострілів, і в коридорі з'явилися Парфен і Шура.

— Сюди, хлопці! — несамовито гукав я.

Але ті вже помітили вартового і пристрелили його. По замку загупали ковані приклади. Нарешті, двері відчинилися.

Важко передати те радісне почуття, яке охопило нас. Адже ми знову на волі, поруч вірні товариші. Ми вискочили один за одним і побігли через широке подвір'я до глибокої канави, якою обкопана жандармерія. З розгону стрибаємо на дно канави.

В руках у мене був карабін, який дав мені Шура, а Миті дісталась трофейна гвинтівка. Тепер ми втрюх ведемо вогонь по вікнах казарми, звідки також мелькають вогники пострілів. Парфен побіг на зв'язок з групою прикриття, яка залягла метрів за сто—сто п'ятдесят від нас.

Але що це? В перервах між пострілами ми виразно почули ревіння моторів. Світло фар прорізало темряву. Страшна здогадка блискавкою пронизала мозок: «Кара-телі». Становище ускладнювалось з кожною секундою. Ось зовсім недалеко спалахнула освітлювальна ракета, і ми побачили величезний критий грузовик, який зупинився за якихось метрів триста від жандармерії. З нього стрибали солдати. Часу на роздумування не було.

— Хлопці, відходимо! — гукнув Шура і перший побіг вздовж канави.

Знову спалахнула ракета, заливши мертвим мигтючим світлом все навколо. Ми побачили, як городами, низько

пригинаючись, біг Парфен. Фашистські солдати відкрили по ньому вогонь, але він встиг пересікти вулицю і сховався за ожередом соломи. Нам залишатись далі в канаві було небезпечно і, вибравши момент, теж кинулись до ожереду. Над головами свистіли кулі, але ми бігли вперед. І вже коли до ожереду лишалось кілька кроків, Шура, неприродно змахнувши руками, впав обличчям долілиць. Ми підхопили його на руки і потягли під прикриття соломи.

Тремтячими руками я розірвав комір Шуриної сорочки, приклав вухо до грудей. Серце не билось.

Фашисти, скориставшись з нашого замішання, бігли за нами. Ми, нашвидку прикривши вбитого товариша соломою, почали відходити. Перестрибуючи через огорожі і канави, бігли до річки, сподіваючись прорватись до лісу. Ще якихось сто метрів, і ми досягнемо острова, а там поруч ліс.

Але, спускаючись до річки, при спалахові ракети побачили, що з боку лісу по товстому льоду рухаються ланцюги солдатів. Довелося круто повернути вправо. Поступово звуки пострілів почали віддалятись. З'явилась надія, що вдалося збити з пантелику ворога. На ходу домовляємось бігти до стайні трудобщини, розраховуючи там взяти коней. Але раптом, зовсім поруч, в небо знову злетіла ракета і освітила нас. Навперейми нам бігли фашистські солдати. Але ж там теж карателі! Відстрілюючись, ми перебігли вулицю і сховалися у вишняку. Фашисти чомусь не наважились переслідувати нас. Розуміючи, що взяти коней нам не вдасться, ми побігли полем вздовж лісосмуги в північному напрямку. На шляху, що протягнувся за три кілометри від села, нарешті, зупинились на короткий перепочинок. Довго і тужно дивились назад, де в широкій долині залишилось село, друзі, рідні. Що з іншими товаришами? Чи вдалося їм вирватись з оточення? Адже стрілянина там не припинялась. Сви-

домість повної неможливості скільки-небудь змінити хід подій, чим-небудь допомогти стискувала горло.

— Ходімо, хлопці,— якимсь чужим голосом сказав Парфен і, втягнувши голову в плечі, повільно пішов уперед...

* * *

Вони зупинились метрів за п'ятдесят від приміщення жандармерії. Парфен говорив пошепки, але учасники штурму тривожно оглядались.

— Ще раз повторюю... гранати кидайте у вікна, коли ми виконаємо своє завдання. Можливий інший варіант... Тоді... тоді кидайте гранати, незважаючи ні на що. Жодного ворога не випустити живим. Особливо Анушку. Адже він цю ніч ночує тут... Зустріч — за скиртою соломи...

Відважна двійка безшумно поповзла до ганку. Кілька хвилин до слуху хлопців не долітав жоден звук, неначе і вартовий, і Парфен з Шуриком провалились крізь землю. І раптом напружену тишу ночі прорізав зляканий крик жандарма, і майже одночасно гримнув постріл. Група прикриття рвучко піднялась і кинулась на подвір'я жандармерії.

Постріл вартового збудив жандармів і Анушку. В два стрибки Анушку опинився на підвіконні і всім корпусом навалився на раму. В цей час куля прошила йому праву руку, але він, затиснувши рану, кинувся тікати до річки. Його переслідували Миша Чернявський і Володя Златоуст. Постріл за потрілом гриміли йому вслід, але не попадали в нього. Потім хлопці втратили його з свого поля зору. Саме в цей час темряву прорізали промені автомобільних фар.

...Ревіли могутні шкодівські мотори, тріщали постріли гітлерівців, що рухались у напрямку жандармерії. Юрій

з болем і відчаєм дивився на фашистських карателів і розумів, що це все.

«Хоч би Анушку прикінчили», — подумав він і з надією глянув на Мишка та Володю, які щойно повернулися.

— Втік, гад, ці помішали, — показав Володя в бік карателів.

Часу гаяти не можна було.

— За мною! — крикнув Юра Ісаченко, і вся група кинулась вниз, до річки. Помітивши їх, частина карателів теж звернула до річки. На березі зав'язалася перестрілка. Прорватись в ліс з ходу виявилось неможливим. Всі шестеро побігли вздовж берега, але ракети весь час освітлювали їх. Тоді Юра віддав команду розбігтися всім у різні сторони.

* * *

Вже третю ніч ми блукаємо степом, шукаємо дорогу до Уманського лісу. Удень ховаємось в ожередах, уникаючи зустрічей з ворогом. Порожні шлунки настійно нагадують про себе. Втомлені і голодні, ми вирішили зайти в найближче село і добути їжі. Шлях до села лежить через зоране поле, і ми, загрузаючи в розкислому ґрунті, повільно йдемо вперед. Переходимо вузькоколійку і, не помітивши нічого підозрілого, входимо в крайній двір. Парфен підійшов до хати і зазирнув у вікно. Раптом він пригнувся і швидко побіг назад. Виявляється, в хаті було повно фашистів.

Ми щодуху бігли городом вниз, до річки. Десь перед ранком натрапили на скирту напівзогнилої соломи і вирішили тут переждати день. Підраховували свій боезапас і жажнулися — всього п'ятдесят гвинтівочних і автоматних патронів, шість гранат, пістолет у Парфена і сорок шість патронів.

Цілий день ішов мокрий сніг, а перед вечором подув північний вітер, і все взялося крижаною кіркою. Напівроздягнені, ми рушили в дорогу. Години через дві до нашого слуху донісся гавкіт собак — попереду було село. Ми прискорили крок, уявляючи собі теплу хату і вечерю на столі. І тому раптовий спалах ракети попереду нашого шляху викликав не стільки страх, скільки біль у серці. Засада? Ми щодуху кинулись назад. Але гітлерівці і цього разу не погнались за нами. Не знали ми тоді, що окупанти в Забужжі були смертельно налякані сміливими рейдами партизанських загонів «Южный» і «Буревісник» і тому, перетворивши села в укріплені пункти, вважали за краще відсиджуватись там.

...Здається, ніч ніколи не скінчиться. Від втоми ми ледве пересуваємо ноги, але попереду все те ж безмежне біле поле. Нарешті, замаячили якісь довгі будівлі. Ми прискорили крок. І раптом зовсім близько почули німецьку мову. Ми змушені були знову вернутися в степ. Куди йти? Адже ми, по суті, беззбройні і роздягнені. Самі цього не помічаючи, ми збилися з дороги і тепер йшли в тому напрямі, звідки лише кілька днів тому втекли від карателів.

Перед світанком туман ще більше згустився. Сили остаточно покидали нас. Митя Попик був поранений в руку. Від втрати крові і голоду він дуже знесилів. Поранена рука розпухла, почався жар.

Підкріпились кукурудзою, яку знайшли неподалеку. Надвечір знову пішли в туманну безвість. Рухались по степовій дорозі, на якій ще зберігся сніг. Десь попереду назустріч нам лунав, наближаючись, ритмічний скрип. Поспішно відтягнули пораненого. Коли розвиднілось, я пізнав місцевість. Ми знаходились в межах сусіднього Кривоозерського району. До Кримки звідси було близько двадцяти кілометрів.

Коли настала ніч, твердо вирішили переправити Митю в село до його тітки.

Вдосвіта ми були вже поблизу Кримки. Ось і напіввідкритий сарай Митиної тітки. Обережно кладемо пораненого на соломі. Прощаємося з другом, підбадьорюємо його, як можемо.

З Парфеном домовляємось зустрітись 1 березня в лісі, на галявині, де давали клятву. В глибині душі кожен з нас сподівався, що не все втрачено, що не всіх заарештовано, що зуміємо зв'язатися з Володимиром Степановичем.

КРИВАВИЙ СВІТАНОК

Давно вже розвиднілось, але село наче вимерло. Не видно димків з димарів, не скриплять колодязні журавлі. Все причаїлося, чекаючи чогось страшного, неминучого. Село оточили солдати і жандарми. Вулицями ходять патрулі і погрожують зброєю кожному, хто наслідиться вийти з хати. Навколо напівзруйнованого приміщення жандармерії багато солдатів. Одна за одною сюди під'їжджають вантажні машини. Незабаром на порозі з'являється велика група офіцерів. У дворі шикується кілька взводів жандармів. Нарешті, з жандармерії виходять місцеві поліцаї. Серед них Романюк, Доценко, Довгий та інші. Вони показуватимуть, де живуть ті, кого окупанти вирішили арештувати. З жахом дивляться вони на відкритий кузов автомашини, де лежать трупи убитих в нічному бою жандармів.

Незабаром по всьому селу почали лунати несамовиті крики жінок, стариків, дітей. Арештованим зв'язують руки колючим дротом. Ось великий критий грузовик зупиняється біля будинку Михайла Кравця. З кузова слідом за офіцером стрибають кілька жандармів та поліцай і йдуть у двір. Раптом з горища невеликого сарая лунає

постріл, і поранений жандарм падає на землю. Інші жандарми ховаються за хату і звідти стріляють по даху сарая. Той, що на горищі, чомусь замовк, і жандарми, посмілішавши, кидають в сарай гранату. Сарай з тріском валиться. Жандарми витягують з руїн Михайла, зв'язують йому руки дротом і кидають в машину.

— Сволота! — кричить юнак. — Ваше щастя, що в мене заїв патрон, а то жоден з вас не лишився б живим.

Один жандарм б'є його прикладом по голові. З хати за коси виволікають Митину матір і теж штовхають у машину.

Тепер жандарми під'їжджають до хати Белічкова. Незабаром у машину кидають зв'язаного Ваню Белічкова...

До полудня в камері жандармерії було повно арештованих, але машини підвозять все нових і нових людей. Операцією керує сам субколонел Ізонеску. Він раз у раз піднімає телефонну трубку і запитує інші жандармські дільниці про наслідки облави.

— Домнул субколонел, привезли арештованих з Катринки, — доповідає жандармський офіцер.

Ізонеску вийшов у двір і уважно оглянув арештованих. Перед ним стояли шість молодих хлопців і дівчат і стільки ж літніх чоловіків та жінок. Усі міцно зв'язані колючим дротом, у більшості закривавлені обличчя. Субколонел задоволено посміхається...

— Встати, советський партизан! — кричить він, і арештовані повільно, допомагаючи один одному, підводяться.

— Прізвище, ім'я? — зловісним голосом питає Ізонеску у широкоплечого хлопця, який дивиться на нього з ненавистю. Арештований мовчить, зціпивши зуби, і повільно відводить очі вбік.

— Відповідай, бандит, як прізвище? — субколонел щосили б'є арештованого стеком по голові.

Влучний плювок попадає прямо в око підполковникові королівської жандармерії. О, це вже занадто! Тремтячою

рукою він розстібає кобуру і вихоплює новенький парабелум, подарунок його німецьких колег з гестапо. Цілиться в голову арештованому, але в ту ж мить чиясь рука спиняє його. Він рвучко обертається і бачить перед собою начальника відділу таємної поліції майора Мітулеску.

— Не треба гарячкувати, Модесте. Вони в наших руках. Розстріляти їх ми встигнемо у будь-який час, але спочатку вони повинні у всьому признатися. Заведіть цього «героя» в кабінет і покличете місцевого поліцай.

Доценко догідливо виструнчився.

— Ти знаєш цього бандита?

— Це того, пане підполковник, що плюнув на вас?.. Знаю, аякже. Це Микола Демиденко.

— Добре, йди...— процідив Ізонеску і презирливим поглядом зміряв не в міру балакучого поліцай.

...До вечора каральний батальйон і рота голтянської жандармерії арештували тільки в Кримці і Катеринці близько вісімдесяти чоловік, в тому числі майже всіх учасників комсомольсько-молодіжної підпільної організації «Партизанська іскра».

Не вдалося карателям у перший день арештувати тільки Моргуненка, якого не виявилось дома. Поліцай з залізничного селища доніс підполковнику, що бачив Моргуненка на станції Кам'яний Міст, коли той сідав у вагон. Наряди поліції і жандармерії були негайно вислані на станції Врадіївка, Голта і Кам'яний Міст. Вони ретельно перевіряли всі поїзди.

На другий день увечері біля жандармерії зупинився броньований всюдихід з чорними хрестами на боках. У кабінеті в цей час відбувалася нарада вищих чинів сигуранци і повітової жандармерії. Побачивши машину, всі підвелися з місць і кинулися назустріч прибулим.

— Хайль Гітлер! — радісно вітали гестапівців румунські жандармські офіцери. Огрядний оберст з залізним хрестом у петлиці недбало підняв руку для привітання.

— Отже, панове,— звернувся полковник гестапо до присутніх,— поздоровляю вас з першим великим успіхом. Сподіваюсь, після вашої операції німецькі військовослужбовці на території Трансністрії, нарешті, зможуть відчутися себе хоч до деякої міри в безпеці. Проте, панове,— полковник багатозначно підняв вказівний палець,— не рекомендую заспокоюватись. Більшовики — фанатики, будьте з ними безпощадні.

Полковник ще вище підняв вказівний палець і обвів присутніх безбарвними маленькими очима.

— Більшовики зараз наступають,— вів далі він,— тому слід чекати посилення підривного партизанського руху. Смерть — ось єдина міра покарання.

Коли полковник закінчив, почали допитувати арештованих. Першим до кабінету ввели Сашка Волошина. Офіцери з цікавістю розглядали арештованого. Перед ними стояв звичайний селянський хлопець.

— З якого часу в підпільній організації?— запитує старший слідчий сигуранци Думітреску.

— З самого початку.

— О, це дуже цікаво! Може, скажеш, коли був цей початок? — Думітреску примружує око і посміхається.

— Смієтесь, пане слідчий. А досі, мабуть, плакали?

— Арештований, не забувай, що твоя дальша доля залежить від твоїх показань. Рекомендую врахувати це надалі. Відповідай на запитання.

Сашко мовчить. Мовчить і тоді, коли кати розлючено кидають його на довгу лаву і по-звірячому б'ють...

— Ввести Поліну Попик,— наказує Думітреску.

До кабінету вштовхують Полю. Цинічно розглядають фашисти дівочу вроду. Мертвенно-бліде обличчя відтіняють високо підняті чорні брови. Дівчина сміливо витримала зловісні злі погляди катів. Руки її міцно стиснуті сталевими наручниками. За розпорядженням Думітреску

арештованих водять на допит в наручниках, але на цей раз він удавано обурюється.

— Неподобство! Зніміть з арештованої наручники. Ось так. Підійди, дівчино, до столу. О, тебе били? Бачу, бачу. Яке неподобство, я накажу жандармам більше навіть пальцем тебе не чіпати.— Його довге жовте обличчя знову розпливається в посмішці.— Сподіваюсь, ти розумієш своє становище? — звертається він до дівчини.

— Так, дуже добре розумію,— відповідає Поля і додає: — Води дайте людям, адже вони помирають від спраги.

Але Думітреску наче не чує її слів, він пропонує їй розповісти все, що вона знає про підпільну організацію, назвати її учасників. Тоді, незважаючи на тяжкий злочин перед королем і нацією, він буде клопотатися перед вищим начальством про пом'якшення її долі.

— Подумай про майбутнє,— додає він.

— Я вже думала,— твердо звучить голос дівчини,— я думала про це ще тоді, коли в моїх руках була гвинтівка і я мстила за страждання мого народу. Я не боюся смерті.

Фальшива машкара вмить злетіла з обличчя слідчого. Позавчора він ще не вірив Анушку, коли той дзвонив йому, що від арештованих не можна добитися жодного слова. Тепер сам упевнився в цьому.

Знак рукою — і дівчина на довгій закривавленій лаві. Свистить канчук, чути важкі, уривчасті зітхання катів в такт кожному ударові. Поля мовчить, лише тіло здригається від кожного удару. Нарешті, Думітреску піднімає руку.

— Признайся, і ми тебе звільнемо. Тебе обдурили комуністи. Вони далеко, їм не повернутися назад, а тобі молодій, красивій треба жити. Ну?

Поля обводить повільним поглядом катів, які вирішили будь-що зломити її дух. Обезкровлені губи розтягуються в усмішку.

— Значить, обіцяєте життя?

— Так, так. Назви прізвища співучасників.

— А скажіть, як же це може бути, щоб мерці та дарували життя?..

По всьому коридору, від дверей кабінету до камери, залишається кривавий слід. І всю ніч по написаному живою, гарячою кров'ю сліду йшли на муки юні герої.

* * *

Крізь вузеньке гратчасте віконце пробивається тьмяне ранкове світло, вихоплюючи з мороку змучені обличчя в'язнів. Камера невелика, але окупанти кинули в неї до сотні людей і тому багатьом ніде навіть сісти.

Біля віконця, де трохи свіжіше, лежить на руках друг Поля, бліда, з синцями під очима.

— Дівчата,— звертається вона тихим голосом до Марії Коляндри і Зої Кулагіної,— подивіться, майже всі наші арештовані. Невже зрада? Невже серед нас хтось?..— питає Поля.

Раптом їх розмову перериває гуркіт машин на подвір'ї. Це означало, що привезли нову партію арештованих. У камері враз запанувала тиша. І справді, по коридору все ближче й ближче чути кроки, чужу мову, злорадний сміх Думітреску. Відчинилися двері, і жандарми вштовхнули в камеру... Моргуненка.

— Здрастуйте, товариші,— почувся його спокійний голос.

Всі, хто був у камері, оточили Володимира Степановича. Кожний хотів потиснути йому руку, а він дивився на всіх і усміхався. І від цієї ясної, щирої усмішки в камері наче повітлішало. Видно, його вже допитували. Іскрівці почали розповідати йому про події останніх трьох днів: про нічний бій з жандармами і каральним загоном, про вчорашні масові арешти, катування. Слухаючи Мишу Кравця, учасника нападу на жандармерію, Мишу Черняв-

ського, Полю і Марусю, Володимир Степанович дедалі хмурнішав.

«І треба ж мені було саме в той день поїхати в Саврань. Якби не поїхав, то, може, цього не сталося б», — з боєм думав Володимир Степанович.

А хлопці і дівчата розповідали далі, як їх катували і як мужньо вони поводитися на допитах. Слухав учитель своїх вихованців і думав: «Хіба є в світі така сила, щоб змогла поставити на коліна народ, який має таких дітей? Нема і не може бути».

Іноді до камери долинали крики тих, кого по-звірячому катували фашисти. У такі хвилини в камері наставала гнітюча тиша. Так тривало до самого обіду. Володі Златоусту кати виламали два ребра, і тепер він лежав на руках у матері і тихо стогнав. Мишу Чернявського фашисти побили мало не до смерті.

Коли знову відчинились двері і черговий жандармський офіцер покликав на допит Ваню Белічкова, його батько проштовхався вперед і загородив собою сина.

— Беріть мене, бийте, мучте, скільки вам хочеться, але облиште сина, — умовляв він фріца, але той у відповідь пожартував: «Ми не скупі — дамо і синові, і батькові». Тоді Іван Гнатович з розмаху вдарив миршавого офіцера по обличчю. Той заточився і насилу встояв на ногах.

На допит їх забрали разом.

Після обіду у двір жандармерії почали з'їжджатися машини. «Невже повезуть на розстріл?» — з тривогою думали арештовані.

О другій годині дня коридор і двір жандармерії заповнили озброєні фашисти.

У камері плакали жінки, а чоловіки, ставши в коло, куврили цигарку за цигаркою і похмуро мовчали. Всі іскрівці, хто міг триматися на ногах, оточили Володимира Степановича.

— Друзі мої, — стиха говорив він, — хто знає, що на-

думали кати. Ясно одне, нас збираються кудись везти. Може, у в'язницю, а може і на смерть. Так чи інакше, але ми повинні до кінця бути мужніми. Червона Армія наступає по всьому фронту, бої ідуть вже біля Дніпра. Гітлерівцям скоро кінець. Ми боремося за правду, а правду вбити не можна. Кріпіться, товариші!

У цей час в коридорі різко пролунала команда. Відчинились двері, і на порозі в супроводі двох автоматників виросла група офіцерів. Серед них був і локотенент Анушку. Ліва рука у нього безвільно звисала на перев'язі, голова забинтована. Його погляд зупинився на Володимирі Степановичу.

— Підійди сюди, — наказав він Моргуненку.

Той спокійно вийшов наперед.

— Увага, арештовані! — закричав Анушку. — Ось перед вами стоїть людина, яка обдурила вас всіх, і тепер через неї ви всі будете розстріляні. Він радянський агент, він одержав велику суму грошей за те, що зумів ввести вас в оману. Він привів вас до могили. Бийте його, плюйте на нього, він зробив вас співучасниками багатьох злочинів, спрямованих проти нового порядку.

Він замовк і вичікувально дивився на арештованих. З хвилину в камері і в коридорі стояла напружена тиша. Анушку розкрив рота, щоб ще сказати щось, але раптом з середини камери почувся басовитий голос:

— Даремно тратиш сили, пане офіцер.

Анушку побагровів.

— Хто сказав? Виходь наперед! А-а-а, злякався?

— Ні, не злякався, не на того напав, — озвався все той же голос, і перед спантеличеним локотенентом виріс Карпо Данилович Гречаний, батько Парфена. Анушку обернувся, судорожно схопив з рук жандарма батіг і, захилинаючись від люті, замахнувся на старого.

— Почекайте, пане офіцер! — крикнув раптом хлопець, що стояв у передньому ряду.

Батіг опустився.

— А чого, люди, пан офіцер правду каже: на мерзотників треба плювати.

Андрій ступив крок до Анушку і... плюнув йому просто в обличчя. Хлопець розумів, що цей вчинок коштуватиме йому життя, і, коли його схопили жандарми, він крикнув товаришам, які залишились у камері:

— Прощайте, друзі! Плюйте цим гадам у пику! Смерть фашистам!

У камері запанувала важка тиша. Всі в думках прощалися з товаришем.

Через деякий час знову відчинилися двері, і всіх арештованих прикладами виштовхали в коридор, де парно з'єднали наручниками. Чорні криті гестапівські машини за десять хвилин поглинули більш як вісімдесят чоловік. Заревли мотори, і вздовж тихої сільської вулиці витягнулась похмура колона, що охоронялася двома бронемашинами. Їх кулеметні дула насторожено поверталися в бік сотень жителів, які вийшли провести в останню путь своїх земляків. Ось і високий курган, де шлях роздвоюється: один веде в степ, другий вправо, на Первомайськ. Доїхавши до роздоріжжя, машини збавили ходу, наче роздумуючи, на яку дорогу повернути, але ось вперед виривається бронетранспортер, і колона повільно звертає на Первомайськ...

* * *

Низький, з горизонтальною бетонною покрівлею будинок голтянської тюрми переповнений. Камери в цьому похмурому казематі розташовані по один бік, а вузький напівтемний коридор — по другий. У камерах душно і вогко. Вже чотири доби в слідчому відділенні сигуранци по-звірячому катують арештованих. Чотири доби фашисти намагаються вирвати потрібні зізнання в арештова-

них. Чотири доби напруженої «праці» — і все даремно! Ізонеску невдоволений походить по кабінету, обмірковуючи план дальших дій. Сьогодні він особисто допитував ватажка цієї організації Моргуненка. Здавалося б, після такої «обробки» не тільки людина — сталь може заговорити, а цей мовчить.

Ізонеску запалив сигару і ще швидше забігав по кабінету. Майже чверть віку працював він в охранці і до перевodu на окуповану радянську територію вважав, що будь-який арештований мовчить доти, доки має хоча б маленьку надію уникнути покарання, а тут... Ізонеску здивовано розвів руками. От хоч би ця Попик. Вчора її допитував досвідчений слідчий Думітреску. Всіх засобів вжили, живого місця на тілі не залишилось, а вона на всі запитання відповідає одне і те ж: «Нічого не знаю». Думітреску цигаркою обпалив їй шкіру на обличчі, потім дверима попереламував пальці на руках, але нічого не добився. Думітреску, оскаженівши, схопив її за волосся і виразно сказав: «Розстріляємо, і ніхто, навіть мати, не знайде твій труп». Вона мотнула головою і відповіла: «Вас всіх теж розстріляють!» І це у свої вісімнадцять років!

Чотири доби сидить у карцері, стінки якого обтикані гвіздками, Демиденко, весь гниє, але не вимовив жодного слова. Досі не назвав навіть свого прізвища.

Вже далеко за північ. Сигара в руках префекта погасла, а він все ходить по кабінету. Не дає спокою і питання, куди сховалися ті, що втекли з-під арешту. Послани в усі кінці повіту кінні роз'їзди. Облави по селах поки що нічого не дали.

Різно задзеленчав телефон. Дзвонили з Балти. Те, що він почув, вразило його, наче грім. Кілька годин тому поблизу Балти висаджено в повітря військовий ешелон. Загинуло близько ста німецьких солдатів і офіцерів. Майже одночасно в місті знищено склад боєприпасів. Чер-

говий офіцер ще щось говорив, але Ізонеску вже не слухав його. Він ясно зрозумів, що час відплати невблаганно наближається.

* * *

На високий ганок будинку жандармерії вийшла група гестапівців у супроводі чинів голтянської жандармерії і цибатого суб'єкта у напіввійськовому костюмі з фотоапаратом на шиї. Почулась істерична команда. Два взводи солдатів, які вишикувались вздовж високої цегляної огорожі, підняли автомати.

Жандарми прикладами зганяли арештованих, що стояли на подвір'ї, у тісне коло. А через п'ять хвилин їх сфотографували, по двоє зв'язали дротом. Завтра перше березня, перший день весни. Незабаром прилетять птахи і наповнять дзвінким співом сади, поля. Вже скоро довгожданна радість звільнення з-під фашистської неволі, вже тікають гітлерівські вояки на всіх фронтах.

Глухо рокочуть мотори величезних грузовиків, на яких сидять ті, кому судилося здійснити цю останню подорож.

Останній підйом з невеликої балки, і перед очима в'язнів виросла рідна Кримка. Затуманеними очима дивились вони на такі мирні білі хати, стрункі тополі, густі вишневі сади.

На околиці села стояв великий натовп людей, на сонці виблискували багнети поліцаїв, які щільним кільцем оточили його.

Машини різко зупинились. Жандарми поспішно зіскочили на землю і оточили в'язнів. Ще кілька метрів, і вже можна було виразно розгледіти схвильовані обличчя селян.

Ізонеску з пістолетом у руці пильно стежить за кожним арештованим. З першого дня він їх боявся, боїться

і тепер, хоч у них надійно скручені колючим дротом руки, хоч зранені страшними катуваннями тіла.

Тиша, моторозна тиша, і префект перший не витримує її. Він хрипко викрикує команду. Автомати наготові. Величезна юрба жінок і дітей з криками і прокльонами біжить у бік села, незважаючи на крики поліцаїв.

Раптом на весь степ пролунав натхненний молодий голос:

— Земляки! Вас зігнали сюди для того, щоб показати смерть ваших дітей, які боролися за свободу Батьківщини, за ваше щастя! Вороги вирішили нас вбити. Але вони забули, що ми — часточка народу, а наш народ нікому не вбити! Прощайте, товариші! Смерть німецьким оку...

— Вогонь! — несамовито крикнув Ізонеску, і останні слова Володимира Степановича потонули в гуркоті пострілів.

За кілька хвилин усе скінчилось. Двадцять п'ять героїв загинули. Фашисти відібрали у них право жити, але виявились безсилим відібрати у них право гордо вмерти.

ДО ОСТАННЬОГО ПОДИХУ

...Тиха місячна ніч. Двоє вартових охороняють тіла розстріляних. Моторозна, нерви не витримують, і обидва поспішно йдуть до найближчої хати. В ту ж хвилину на освітлену місячним сяйвом галявину виходить хлопець. Він підходить до вбитих і вглядається в їх воскові обличчя. Нарешті знаходить, кого шукав, і опускається перед ним на коліна.

— Прощай, тату. Клянусь тобі і вам, друзі мої, за вашу смерть вороги розплатяться.

Він підвівся і похитуючись пішов від страшного місця. За деякий час він вже стукав у двері коваля Григорія

Івановича. Старий обережно відчинив двері і довго вдивлявся в обличчя хлопця, що стояв перед ним.

— Парфен? Ти?— видавив з себе.— Ти звідки?— не міг отямитись коваль, але Парфен перебив його.

— Мені необхідно сховатись від гестапівців, і тому я прийшов до вас.

Григорій Іванович широко розчинив двері і завів хлопця у хату.

Коваль Григорій Іванович жив поблизу колгоспної кузні. Переодягнувши Парфена у поношену ватянку, він повів його в кузню на горище. Парфен ледве тримався на ногах. Смертельна втома сталевими обручами стискувала скроні, і, ледве притуливши голову до купи соломи, він одразу заснув.

* * *

У старости Фріца Каля чудовий настрій. Недавно він дістав подяку за вірну службу новому порядку, і його навіть обіцяли представити до нагороди. Як же можна не радіти? Та й підпільників, про яких він не раз попереджав Анушку, знищено. Шкода тільки, що племінникові його дружини вдалося втекти. Хто знає, чи не з'явиться він коли-небудь і не нагадає пану старості про його злочини. Але неприємні думки зникають, мов легкі весняні хмарки, і Каль, одягаючи новенький, небесного кольору мундир, насвистує веселу пісеньку.

— Дозю, поспішай з обідом. Ти ж не забула, що у нас сьогодні обідає сам полковник Штаубе,— нагадує він дружині, висскій, худорлявій жінці із завжди переляканими великими карими очима.

Вона і так поспішає. Полковник з гестапо вперше відвідає їхній дім, і від цього візиту її чоловік сподівається мати дуже багато. Він давно плекає надію перевестися в місто, де менше ризику бути настромленим на вила яким-

небудь мужиком. Там багато німецьких солдатів, в непереможній силі яких Каль не сумнівається.

Каль уже вийшов на вулицю, коли почув нестямний крик дружини.

«Що за чортовиння»,— подумав він і бігом кинувся назад. Дружина з переляканим від жаху обличчям стояла посеред двору і показувала рукою в бік сарая. Відчуваючи недобре, Каль вихопив пістолета і попрямував до сарая.

— Руки вгору! — заволав зін, побачивши людину, що лежала на соломі. Але той навіть не поворухнувся. Перевівши подих, Каль підійшов ближче.

— А-а-а, племінничок, здрастуй,— злорадно засміявся Каль, пізнавши, нарешті, того, що лежав.— Що? Пити? Добре, добре, лежи, я напою тебе зараз,— торжествував староста і раптом щодуху кинувся до жандармерії.

— Ти куди, Фріце? Зупинись! Боже, що я наробила! — у відчаї заломила руки Дозя. Та було вже пізно. Каль викликав жандармів. Миттю пристрелили в сараї і тіло його поволокли з двору.

* * *

Наступного дня близько двохсот жандармів відновили обшуки в Кримці, намагаючись натрапити на слід Парфена і його друзів, яким пощастило втекти з тюрми.

Кожний ожеред, кожну клуню, льох, хату — все ретельно оглянуто. Залишилось необшуканих кілька хат у селі, а Гречаного досі не знайдено. І все ж таки він у селі, а не в лісі. Не міг же він прорватись з села, оточеного двомастами солдатами. Ось кілька десятків жандармів, розтягнувшись ланцюжком, повільно наближаються до напівзруйнованої колгоспної кузні. Через хвилину вони ввалюються в задимлене приміщення і, спотикаючись у напівтемряві об купи іржавого заліза, стоси коліс-

них спиць, нищпорять по всіх закутках. Парфен крізь сон почув брязкіт заліза, тупіт чобіт. Він виглянув з горища і похолов. На подвір'ї кузні було повно жандармів, деякі з них уже ладнали драбину, щоб лізти на горище.

...Тому, хто першим ліз на горище, куля влучила в голову, і він без звуку впав на долівку. Раптовий постріл і смерть жандарма справили приголомшуюче враження. На кілька секунд фашисти остовпіли, не в змозі збагнути те, що сталося. Потім з дикими зойками побігли у двір і лише тоді побачили Парфена, який, стрибнувши з горища, біг з двору, помітно налягаючи на праву ногу. Його світле волосся вітер розвівав по обличчю, і він раз у раз відкидав його назад.

«Тільки б прорватися до лісу», — б'ється надія у Парфена, і він повертає вниз, до річки. Переслідувачі розгадали задум Парфена. Частина жандармів кидається наперейми, намагаючись не допустити його до річки.

— Стріляйте, стріляйте по ньому, інакше втече! — горлає офіцер, побачивши, що Парфен уже на льоду, і до густих заростей лози впереміж з сухим очеретом йому залишилось кілька метрів. Гримлять одразу кілька пострілів, і Парфен, схопившись рукою за груди, повільно осідає вниз. І раптом вся зграя ворогів зупиняється як уколана. Напруживши останні сили, Парфен випростався.

— Здавайся, бандит! — чулося з усіх боків.

— Ні! Брешете, не візьмете! Чапай не здається.

Останній раз поглянувши на рідне село, на ліс, який глухо шумів поблизу, він вистрілив собі в скроню.

Це трапилось 1 березня 1943 року о 10-й годині ранку.

ЛЮДИ ОДНІЄЇ ДОЛІ

Довгий, вузький коридор повітової жандармерії заповнили жандарми. Вони спішно шикуються вздовж стіни. Карцер розташований в самому кутку коридора. Вже сьома доба, як мене замкнуто в цій жахливій труні. Побите й поколате тіло вкрилось гниючими ранами. В щілину добре видно коридор і клаптик тюремного подвір'я. Жандарми щуляться, наче від сильного холоду, і не відривають поглядів від навстіж розчинених дверей коридора. В коридор вводять шістьох арештованих. Серед них я пізнаю Миколу і Бориса Демиденків, а також батька Вані Белічкова, Івана Гнатовича. Інші були військовополонені з табору в селі Зелених Кошарах, керівники табірної підпілля. Замуріна та Азізова схопили через кілька днів після арешту учасників нашої підпільної організації. Військовополонені поводитись на допитах мужньо і жодним словом не обмовились про зв'язок з «Партизанською іскрою», про нашу участь у підготовці втечі з табору. Всіх шістьох щойно привезли з Тирасполя, де тримали більше місяця.

«Невже на розстріл?» — думав я і відчував, як гарячий клубок перехоплює подих.

У коридор увійшло кілька слідчих сигуранци, за ними жандарм з паперами в руках. Начальник слідчого відділення сигуранци локотенент Думітреску, заклавши руки за спину, зупинився перед Миколою Демиденком.

— Може, хоч тепер скажеш своє ім'я? Адже через дві години буде пізно...

Відповіддю було мовчання.

Розстріляли їх на березі Кодими, поблизу села Петрівки. За кілька хвилин до смерті Борис Демиденко побачив, що з села біжить велика група людей і серед них його старенька мати.

— Мамо, прощай! — вирвалося у нього з грудей.—
Хай живе Батьківщина!

Прогримів залп, за ним другий, третій...

Похмуро шумів вітер у заростях невисоких верб на березі річки, по небу пливли чорні хмари, кидаючи на землю величезні тіні. Навколо розстріляних ходять поліцаї, злодійкувато оглядаючись. Вони не можуть діждатись, коли приїдуть і заберуть тіла. Тільки десь опівночі підїхала підвода, і розстріляних квапливо повантажили, накривши брезентом. Так шостого квітня 1943 року трагічно обірвалось життя ще шістьох радянських патріотів.

* * *

Глибока підвальна зала з склепистою стелею. Гомін тираспольських вулиць сюди майже не долинає. В залі тихо, як у домовині. За довгим столом, під стіною з сірого граніту, сидять судді. Судять останню групу учасників підпільної організації «Партизанська іскра». Прокурор, товстий астматик, колонел королівської юстиції, нудьгує. Справу про цю більшовицьку організацію він встиг добре вивчити, адже минуло вже півтора місяця після розстрілу основної групи арештованих.

За кілька хвилин по кам'янистих плитах коридора задріботіли дерев'яні черевики в'язнів. Зі скрипом відчиняються залізні двері, і підземелля заповнюється людьми. Дзвін кайданів луною розлягається по підземеллю. Срібне розп'яття посеред столу і товсте євангеліє в шкіряній оправі — основні атрибути окупаційного правосуддя.

Суд почався. Перекладач зачитує обвинувальний вирок. Підсудні його майже не слухають. Кожний з них знає, що цей судовий фарс затіяно тільки для того, щоб створити видимість законності.

...Полика Дем'яна... засудити до страти.

Герасименка Івана, який влаштував втечу, засудити до страти заочно.

Ющенко Юхима, Остапенка Миколу, Скибу Михайла... на довічну каторгу.

Дяченко Дарію, Кошовенко Софію, Холод Тамару... до 25 років каторжної тюрми.

Розумняк Олександрю та її дочку Розумняк Неонілу за співробітництво з партизанами до 10 років тюрми».

Дзвін кайданів повільно віддаляється і незабаром стихає зовсім. Похмурі тюремні камери поглинули засуджених.

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГА

Відтоді минуло вже двадцять чотири роки, але тяжкі спогади і зараз тривожать душу. Небагатьом учасникам «Партизанської іскри» пощастило вирватися з рук фашистів і дожити до радісного дня Перемоги. В 1958 році я вперше зустрівся з Іваном Васильєвим, зв'язковим новоандріївської підпільної групи, яку очолювала Даша Дяченко. З їхньої групи схопили лише Дашу і то через безглузду випадковість. Стійко витримавши нелюдські катування, Даша не назвала жодного прізвища з новоандріївської підпільної групи.

Після звільнення рідного села від загарбників Ваня пішов служити у діючу Радянську Армію. Зустрів перемогу в Німеччині. Після війни працював кілька років у Мінську. Зараз він технік і працює на автомобільному заводі там же.

Інші учасники Дашиної групи працюють у рідних колгоспах, крім Каті Меркушенко, яка трагічно загинула в 1944 році, незадовго до звільнення Первомайщини. Її окупанти розстріляли разом з іншими членами Богданівської підпільної організації.

Вдалося врятуватися і Юрію Ісаченку — членові підпільного комітету «Партизанської іскри». Після наскоку на жандармський пост в Кримці, він пробрався крізь ворожі заслони, але при спробі перейти лінію фронту був схоплений гітлерівцями і кинутий до концтабору.

Навальний наступ Радянської Армії зірвав злочинний задум фашистів розстріляти ув'язнених, і Юрій в числі тисяч інших був звільнений з табору. До кінця війни брав участь у боях, нагороджений бойовим орденом. У 1947 році демобілізувався і незабаром пішов учитися в сільськогосподарський технікум. Закінчив його, поїхав на освоєння цілинних земель у Кокчетавську область Казахської РСР. У 1958 році він повернувся на Україну і зараз працює агрономом у колгоспі «Прапор комунізму» Братського району Миколаївської області.

Цікаво склалася доля учасника «Партизанської іскри» Юхима Ющенка та його бойових друзів Колі Остапенка і Михайла Скиби з кумарівської групи, яку очолював Володя Вайсман. Засуджені на довічну каторгу, вони сиділи в тираспольській тюрмі. Після розгрому фашистських армій під Курськом і Белгородом в липні 1943 року ув'язнені розпочали підготовку до повстання. Підпільний штаб на чолі з колишнім майором Радянської Армії створив у кожній камері підпільні групи і розробив план повстання. В середині березня 1944 року есесівці, переставши довіряти своїм союзникам, раптом змінили охорону румунської королівської жандармерії і негайно приступили до здійснення злочинного плану знищення ув'язнених. Протягом кількох діб вони вивезли і розстріляли всіх жінок, а однієї ночі криті машини в'їхали на подвір'я чоловічого корпусу. За сигналом в усіх камерах ув'язнені вибили двері і з криком «ура» висипали в коридор. Перші ряди були скошені автоматними чергами, але ніщо не могло зупинити людей, які вирішили здобути волю! Знищивши за кілька хвилин наглядачів-есесівців, в'язні вог-

нем з їх автоматів розстріляли охоронників. Шалений опір чинили есесівці. І все ж значна частина ув'язнених добралась до караулки і воріт.

Через півгодини до тюрми мчали грузовики з солдатами місцевого гарнізону, але втікачі вже розбіглися по місту. Майже всі зуміли перебратись через лінію фронту і влились у фронтові частини Радянської Армії. Серед утікачів було троє іскрівців: Юхим Ющенко, Микола Остапенко та Михайло Скиба. Вони служили в одній діючій частині і разом боролися проти ворога аж до Дня Перемоги. Всі троє демобілізувались в 1947 році. Втративши здоров'я у фашистських катівнях, Микола Остапенко помер у 1949 році. Юхим Ющенко закінчив технікум механізації сільського господарства і зараз працює в рідному колгоспі, який носить ім'я «Партизанська іскра». Михайло Скиба працює майстром-ливарником у місті Дніпродзержинську.

Завдяки дивовижній випадковості пощастило вирватися з лап фашистських катів і мені. Майже рік поневірявся в тюрмах гестапо і в концтаборі. Нарешті, в січні 1944 року, після чергової втечі, благополучно перейшов лінію фронту.

Наступні роки я перебував у далекому Заполяр'ї і лише в червні 1955 року повернувся в рідне село. Буря спогадів нахлинула на мене, коли вдалині показалися стрункі кримські тополі, наш ліс, що розрісся за післявоєнні роки. Ось і парк, де дерева зімкнулися верхів'ям в одну крону. В центрі парку, під тінню великих кленів, братська могила моїх бойових товаришів. Перше, що я побачив, коли підійшов до металевої огорожі, над якою височів обеліск, увінчаний рубіновою зіркою, — це великий загін піонерів, що проводили свою урочисту лінійку біля підніжжя могили героїв.

В усіх селах району, де в роки фашистської окупації мужні іскрівці своїми словами правди про Батьківщину запалювали серця радянських людей, нині сотні тракторів і комбайнів борознять колгоспні лани.

Не впізнати тепер Кримку, батьківщину багатьох героїв, що загинули за свободу своєї Батьківщини. Вже десять років існує в селі музей «Партизанська іскра», в якому зібрано документи і фотографії, зброя і особисті речі підпільників, листи з фашистської в'язниці, а також подарунки музею. Його відвідали сотні тисяч екскурсантів і туристів з усіх кінців нашої Вітчизни. Не можна без хвилювання читати відгуки відвідувачів музею, в яких відбито глибокий патріотизм радянської молоді, її безмежна відданість справі комунізму. Ось деякі з них:

«Ми, воїни військової частини, пишаємося героями-іскрівцями, що віддали життя за наше світле майбутнє. Їх імена і подвиги назавжди залишаться в наших серцях...

Капітан Комаров...»

Всього 28 підписів.

«Ми, молоді робітники Вінницької області... вражені стійкістю і мужністю «Партизанської іскри». Образ підпільників назавжди залишиться в наших серцях.

Сотниченко...»

«Ми приїхали сюди з Москви і Володимира... Схвилювані баченням і почутим про героїчні діла комсомольців-партизанів...»

«Ми, туристи Одеського районного клубу «Юний турист»... хочемо хоч трошечки бути схожими... на наших любимох героїв, в тому числі на героїв «Партизанської іскри».

В 1958 році Батьківщина високо відзначила патріотичну і бойову діяльність членів «Партизанської іскри», при-

своївши трьом звання Героя Радянського Союзу, а решту нагородивши бойовими орденами.

УКАЗ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ ПРО ПРИСВОЄННЯ
ГРЕЧАНОМУ П. К., ДЯЧЕНКО Д. Г., МОРГУНЕНКУ В. С.
ЗВАННЯ ГЕРОЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

1 липня 1958 р.

За мужність і героїзм, проявлені в боротьбі проти фашистських загарбників, присвоїти посмертно звання Героя Радянському Союзу організаторам і керівникам підпільної комсомольської організації «Партизанська іскра», що діяла в Первомайському районі Миколаївської області Української РСР в період Великої Вітчизняної війни:

1. Гречаному Парфентію Карповичу.
2. Дяченко Дарії Григорівні.
3. Моргуненку Володимирі Степановичу.

*Голова Президії Верховної Ради СРСР
К. Ворошилов.*

*Секретар Президії Верховної Ради СРСР
М. Георгадзе.*

УКАЗ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР ПРО НАГО-
РОДЖЕННЯ ОРДЕНАМИ СРСР УЧАСНИКІВ ПІДПІЛЬ-
НОЇ КОМСОМОЛЬСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ «ПАРТИЗАНСЬКА
ІСКРА», ЩО ДІЯЛА В ПЕРВОМАЙСЬКОМУ РАЙОНІ
МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В ПЕ-
РІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

1 липня 1958 р.

За мужність і відвагу, проявлені в боротьбі проти фашистських загарбників, нагородити учасників підпільної комсомольської організації «Партизанська іскра», що діяла в Первомайському районі Миколаївської області Української РСР в період Великої Вітчизняної війни:

Ордеиом Червоного Прапора

1. Златоуста Володимира Терентійовича (посмертно).
2. Коляндру Марію Данилівну (посмертно).
3. Кучера Олександра Яковича (посмертно).
4. Попик Поліну Юхимівну (посмертно).
5. Попика Дмитра Никифоровича (посмертно).
6. Попика Дем'яна Івановича (посмертно).
7. Чернявського Михайла Федотовича (посмертно).

Орденем Вітчизняної війни I ступеня

1. Белічкова Івана Івановича (посмертно).
2. Білоуса Володимира Йосиповича (посмертно).
3. Боголюка Григорія Івановича (посмертно).
4. Буревич Надію Іванівну (посмертно).
5. Бурятинського Андрія Федотовича (посмертно).
6. Вайсмана Володимира Костянтиневича (посмертно).
7. Волошина Олександра Петровича (посмертно).
8. Волошина Володимира Петровича (посмертно).
9. Гречаного Карпа Даниловича (посмертно).
10. Демиденка Миколу Митрофановича (посмертно).
11. Клименюка Михайла Федоровича (посмертно).
12. Кошевенко Софію Степанівну (посмертно).
13. Кравця Михайла Андрійовича (посмертно).
14. Меркушенко Катерину Іванівну (посмертно).
15. Насальську Віру Микитівну (посмертно).
16. Холод Тамару Лазарівну (посмертно).

Орденем Вітчизняної війни II ступеня

1. Белічкова Івана Гнатовича (посмертно).
2. Демиденка Бориса Терентійовича (посмертно).
3. Демиденка Петра Івановича (посмертно).
4. Длюбарського Гаврила Петровича (посмертно).
5. Дудка Григорія Максимовича (посмертно).

6. Клименюка Івана Йосиповича (по смертно).
7. Криворученка Василя Афанасійовича (по смертно).
8. Кулагіну Зою Борисівну (по смертно).
9. Лойченко Поліну Олексіївну (по смертно).
10. Остапенка Миколу Калениковича (по смертно).
11. Павленка Івана Андрійовича (по смертно).
12. Паламарчука Івана Онисимовича (по смертно).
13. Поліщука Семена Кириловича (по смертно).
14. Полика Григорія Омеляновича (по смертно).
15. Розумняк Ніну Семенівну (по смертно).
16. Розумняк Олександрю Іванівну (по смертно).
17. Терниченка Володимира Степановича (по смертно).

Орден о Червоної Зірки

1. Герасименка Івана Павловича.
2. Васильєва Івана Григоровича.
3. Ісаченка Юрія Івановича.
4. Ющенко Юхима Нифонтовича.

*Голова Президії Верховної Ради СРСР
К. Ворошилов.*

*Секретар Президії Верховної Ради СРСР
М. Георгадзе.*

В 1964 році в Кримці побудовано нову двоповерхову середню школу, чудовий пам'ятник комсомольцям-іскривцям. В школі свято бережуть славні бойові традиції минулого.

За виховання підростаючого покоління на героїчних традиціях минулого та за успіхи в навчанні Кримську середню школу ім. «Партизанської іскри» в 1966 році Указом Президії Верховної Ради СРСР було нагороджено орденом Знак Пошани.

Комсомольці і піонери Первомайщини в 1965 році зібрали більш як сто тонн металолону на побудову теплового «Партизанська іскра». В день двадцятиріччя перемо-

ги над фашизмом тепловоз «Партизанська іскра» вийшов у свій перший трудовий рейс.

Вслід за цим комсомольці і піонери Миколаївщини почали збирати металолом на побудову теплохода «Партизанська іскра». За короткий строк було зібрано 7 тисяч тонн металолому, а на початку 1966 року красень теплохід «Партизанська іскра» вже був збудований.

...У сучасників «Партизанської іскри» вже біліють скроні, але пам'ять, як і десятки років тому, яскраво відтворює картини героїчного минулого.

І дивлячись на зосереджені обличчя піонерів та комсомольців, упевнюєшся, що кожний з них, якби цього вимагали обставини, повторив би подвиг Парфена і його бойових друзів.

З М І С Т

На порозі 1941 року	5
За порадою до вчителя	29
«Новий порядок» у Кримці	34
Дорога знахідка	40
У жандармів псується настрої	44
Знову в школі	52
Жовтневе свято	58
Бойове поповнення	64
«Партизанська іскра»	75
Боротьба посилюється	77
Зв'язки міцніють	87
Трагедія Даші Дяченко	104
Арешт Шури Кучера	108
Втеча	112
У поліцая і смерть собача	114
Допомога військовополоненим	116
Тактична помилка	121
Життя — кращий вчитель	129
Останнє засідання	133
Напад на жандармерію	135
Кривавий світанок	141
До останнього подиху	152
Люди однієї долі	156
Замість епілога	158

Герасименко Иван Павлович
ПАРТИЗАНСКАЯ ИСКРА
Воспоминання участника
(На українському мові)

Редактор *Н. В. Тихонова*
Художній редактор *І. Ф. Манець*
Технічний редактор *Н. А. Тимчишина*
Коректори *Р. О. Кондрацька,*
Н. Т. Попсуєнко

Здано на виробництво 30.VI-1967 р. Підписано до друку 13.IX 1967 р. Формат 70×108^{1/32}. Фіз. друк. арк. 5,25. Умовн. друк. арк. 7,35. Обл.-вид. арк. 7,56+0,53 вкл.=8,09. Тираж 65 000. Зам. 642. Ціна 36 коп.

Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», Київ, Пушкінська, 28.

Віддруковано з матриць Київської фабрики набору, вул. Довженка, 5 в Білоцерківській книжковій друкарні Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, вул. К. Маркса, 4. Зам. 702.